Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 48 (15733) ◆ 1996 чылдың апрель 16, вторник ◆ Ат салган шагы 01.10 ◆ Садар өртээ 500 рубль.

ТАҢДЫ-ТЫВАЗЫНЫҢ 75 ЧЫЛЫНГА

Бо чылдың август 15-те Тыва Арат Республиканың үндезилеттиниң тургустунганындан бээр 75 чыл ою болур. Бо төөгүлүг байырлалга ТР-ниң Президентизи болгаш Чазаа улуг кичээнгейни салып, ону республика хемчээлдиг демдеглеп эрттирер деп шиитпирлээн. Тываның 75 чыл оюнга тураскааткан байырлал хемчеглериниң белеткелиниң талазы-биле организастыг комитетти ТР-ниң Чазаа тургускан болгаш ооң даргазынга Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. ШЫЫРАПТЫ томуйлаан. Ам Биче-оол Сундуевичиге сөс:

— 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Таңды кожууннуң Суг-Бажы деп черинге бүгү Тываның тургузукчу хуралынга Таңды-Тываның хамаарышпас күрүнези тургустунган дугайында декларацияны хүлээп алгаш, күштүг кылдыр бүгү улуска чарлап киирген. Ынчангаш бо 1996 чылдың август 15-те Тыва Арат Республиканың 75 чыл оюнуң хүнү болур.

Эрткен пятница хүнүнде оргкомитеттің баштайгы хуралын эрттирдивис, аңаа өртемденнерни, хөй-ниити организацияларының төлээлерин, шажын-чүдүлге ажылдакчыларын, яамыларның төлээлерин, журналистерни кииришиттирдивис. 75 чылга хамаарыштыр чаладып келген кижилер-даа, бистің ажылдакчыларывыс-даа улуг сонуургалдыын илередип, ону канчаар төлептиг демдеглеп эрттиреринің талазы-биле ажыктыг санал-оналдарын бергиледи.

— Биче-оол Сундуевич, мооң мурнунда эртип турган байырлалдарны чамдык улус эмин эрттир улуг хемчээлдиг, хөй чарыгдалдарлыг, артык хөлзөзининг кылдыр көрүп, аңаа арай-ла шүгүмчүлелдиг хамаарылгалыг болуп турарын билир болгай бис. Ол байырлалдар-биле ТАР-ның 75 чыл оюнуң ылгалы кандыг болурул?

— Ийе, харын, бистің демократия үезинден бээр эрттирип эгелээн байырлалдарывысты, наадымнарны, республика хүннерин, шагааны, Кызылдың 80 чыл оюн, Тываның Россияга каттышканының 50 чылын, Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилеленгиң 50 чылын —шүгүмчүлеп турар улус чок эвес. Ынчалза-даа ол байырлалдарның эки талазын уттуп болбас: ол дээрге Тываның чонунуң угаан-медерелинге чоргааранчыг сеткил-бодалды тывылдырган, төөгүлүг, бедик утка-шынарлыг байырлалдар дээрзин демдеглээри чугула. Шыны-биле алырга, мооң мурнунда шагааны, наадымны эрттирер эргевис бөзин чок турган болгай.

Мен дыка хөй байырлалдарның, база Тывага ыдыктыг 14-кү Далай-лама башкының кээп чораан үезинде оргкомитеттерни даргалап турдум, ажыы-биле чугаалаарга, ындыг улуг хемчегларни эрттирип алыры дыка берге болур чүве. Кылырындан шүгүмчүлээри белен болбайн аан. Ынчалза-даа чедерчетпес үүлдер талазы-биле улустуң бодалдарын бис дыка барымдаалап турар бис.

Таңды-Тывазының тургустунганындан бээр 75 чыл оюн үе-шагның бергезинге сылдан алгаш, акша-төгериктиң чедишпезинден эпчоксунгаш, ортумак чергелиг эрттирер эргевис чок. Ол дээрге Тываның төөгүзүнде кончуг улуг ужур-уткалыг байырлал-дыр эвеспе.

— Ук байырлалды демдеглеп эрттиреринің план-хемчеглери ажылдан кылдынган дээрзи билдингир, ында кандыг үүлдерни онзагайлап болур силер?

— Ийе, ону бедик деннелге эрттирер ужурлуг бис. Ооң-биле холбаштыр бир кол чүве — Таңды кожууннуң Кочетово суурун эң улуг кичээнгейге алыр. Суурнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезининң талазы-биле хемчеглер ажылдап кылдынган, ынчалза-даа ону ам-даа тодарангайлаар бис, чүве дээрге арай-ла үүрмек үүлдерже угланыышкынар кевудей берген хире болду. Байырлалды Кочетово суурдан эгелеп алгаш, Кызылга кээп төндүреринің бир варианты-зы бар.

Төндүр тудуп шыдаттынмас-даа болза, Кызыл аэропортун кичээнгейге алыры чугула, ол ышкаш Кызылда ипподромну чаагайжыдар. «Хүреш» стадионун болгаш Кызылдың дыштанылга парыгын эки кылып алыр ужурлуг бис. Черле ынчаш, 75 чыллың кызыгаарларының иштинге хоорай, суур бүрүзү чедир тутпаан тудуундаа болза төндүрүп алыр, чурттаа олурар черин, ажылдап олурар черин чараштап, чаагайжыдын алыр ужурлуг.

Найысылалга Монгуш Буян-Бадыргы ноянга тураскаал тургузар, чогум тураскаалды кылырынга четтикпейн баар хире, ынчангаш ам дээрезинде аңаа тураскаалдыг даш салыр. Скульпторларга Буян-Бадыргы ноянның тураскаалын тыва хепсынныг, аттыг кылыр идеяны киирген бис.

75 чылга уткуштур кожуннар аразында уран үүл фестивальдары, спорт-чу маргылдаалары эрттирер. Ол ышкаш Таңды-Тываның 75 чылын сиилбип көргүскен суй-белектер, өртем-практиктиг конференциялар, делгелгелер, парлалга продукциязын үндүрери дээш өске-даа хемчеглер бар. Журналистерге солун болур чүве — радио, ТВ, сөлуннарга 75 чылды эн эки чырытканы дээш конкурсту чарлаар.

— Биче-оол Сундуевич, кандыг-даа байырлал акша-хөренги чарыгдаллары чокка эртпес болгай. Бо талазы-биле кандыг хемчеглер алдынарыл?

— Бо бүгү хемчеглерни ам-даа шүүштүрүп кергеш, Чазакка бадыладыр бис. Ынчан акша-хөренгини кайыын алыры, кайы хирени үндүрери билдине бээр. Черле ынчаш шыдал-быралыг саарлыкчыларны, фирмаларны, бүдүрүлгелерни, кожаларывыстан-даа бизнесменнерни байырлалга спонсорлаар кылдыр хаара тудуп киириштирер бис. Ол ышкаш Россия Федерациязының Чазаанга база акша-төгерик-биле дузалаарының дугайында дилегни киирер аңаар. Шынап-даа болза төөгү ужур-уткалыг байырлал-дыр.

Надежда ЭРГЕП
чугаалашкан.

Самолёт чанынга чугаа

ДАРГА БҮРҮЗҮ ҮЛҮҮН КИИРИШТИРГЕН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң хуралынга кириштишаан, Москвага ажыл-албан кылып чорааш, апрель 13-те ээп чаныс келгеннер.

Тыва Республиканың оралакчы-президентизи А. А. Мельников, ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазаанның Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол, Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Салчак, Чазак Баштыңының оралакчызы Э. Х. Ооржак, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы М. С. Козлов болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар, журналистер оларны Кызылдың аэропортунга уткуп алганнар.

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаты Г. А. Салчак, ТР-ниң Экономика яамызының сайыды А. Д. Бегзи, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды С. Х. Монгуш база ол самолет-биле чедип келген.

Ш. Д. Ооржак биле К. А. Бичелдей самолеттан дүжүп кээри билек, олардан «Шын», «Тувинская правда» солунларның, Тыва телевидениениң база радионун журналистери айтырыгларны салган.

Бир дугаарында бюджет, акша-көпеек талазы-биле байдал кайы хире болуп турарын сонуургаан.

— Бюджет талазы-биле элээн шыңгыы ажылдаывыс. Ооң документилерин Чазакта берип каан. Байдал кандыг болуп турарын билип алыры-биле аңаа чордум. Орта бо хүннерде Владимир Васильевич ат салыр ужурлуг — деп, Шериг-оол Дизижикович тайылбырлап эгеледи. — Бо айның 16-да квартал отчедун дужаар бис. Ол ам белен боор. Ону дужааган соонда Тывага чүгле трансферт эвес, бот-боттарының аразында санажылга талазы-биле акшаны бээрин аазаан. Айның ийиги чартыында акшаны алыр бис — диди.

Амгы үеде Москвада республиканың Саң яамызының сайыдының оралакчызы Ф. Ф. Бжитских ажыллап арткан. Апрель 15-те Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Салчак, республиканың Саң сайыдының хүлээлгезин күүседип турар М. К. Нурзат чорупкан.

Россия Федерациязында акша-хөренгинин байдалы элээн берге болуп турарын Президент айыткан. Үстүкү палатаның бюджет комитединге бирги кварталдың бюджединиң күүселдезин чугаалашкан, түннели өөрүнчүг эвес болган. Бюджеттің орулга алыр кезээ чүгле 56 хуу күүсеттинген.

Россия Федерациязының Президентизи үндүрүг инспекциязынга болгаш үндүрүг полициязынга улуг эргелерни бергениниң дугайында чоокта чаа дыннаткан болгай. Бо айтырыг бистің республикага кандыг болурул?

Президентиниң аппарадының дыннадызын ийи аңгы уткалыг кылдыр билзе чогуур деп, Шериг-оол Дизижикович айыткан. Бирээде, соңгулдалар мурнунуң демисели чоруп турар болгай, ынчангаш чонну кандыг-лабир чүве-биле ооржуктурар, эки көстүрүп бодап турар. Ийиде, ында шын чүве база бар. Федерация Чөвүлелиниң хуралынга саң министри В. Г. Пансков бюджет талазы-биле илеткел кылып турган, үндүрүг чыылдазы Россияда багай чоруп турарын демдеглээш, ону ийиги кварталда күштелдиреринин Чазак чугулага көргенин дыннаткан. Бо талазы-биле бистің республикага чүнү кылырын экономика албаныныың долу составы-биле ужурашкаш, дугурушкан. Ол ышкаш удуртукчулар-биле сүмелешкен. Үндүрүг чыылдазын экижидерде чүнү кылырын чугаалажып көрген. Келир неделяда экономиктиг блокту ажылдап кылыр. Үндүрүгү чыып алырының бергелеринге Президент доктааган, улус ажыл-агыйының чамдык адырлары хаглыып, чон акша-көпеек албайн турда, ону канчап чыып алырыл, берге болурунун чептүүн айыткан.

— Москвага Федерация Чөвүлелиниң хуралынга кириштишаан, республиканың политиктиг, экономиктиг, социал хөгжүлдезинге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлеп турган-дыр силер, тодаргай чүү кылдынганыл, чүнү шиитпирлээрил — деп, айтырыгны республиканың ийи удуртукчузундан салган.

Бир дугаарында Ш. Д. Ооржак айтырыгны харыылаан: Москвага чоруп турган элээн үүлдерни кылдывыс, Каадыр-оол Алексеевич база ажыллаан. Григорий Чоодуевич Ширшин ында ажылдап артып калды. Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың конституцияларының аразында карышкак үүлдерин эдер талазы-биле РФ-тин Министерлиги министерствозунга ажылды ол чорудар. Ийи дугаар хүнде национал политиканы чорударының дугайында күрүне концепциязының айтырыын орта чугаалажып көөр. Каадыр-оол Алексеевич бодунун бодалларын, үнелелдерин ам чугаалап бээр.

Саң-хөө талазы-биле үстүнде демдеглелим, бо нарын болгаш берге айтырыг, ындыг-даа болза айның ийиги чартыында акша-көпеекти алыр бис, ону дужуруп каан, ам-даа улустар улаштыр ажылдаар. Капитал салыышкын талазы-биле байдал кончуг нарын, ол дораа-ла экижип кээр деп чугаалаары берге. Чүге дээрге Россияның дыка хөй фабрикалары, заводтары ажылдавайн турар. Ооң уламындан бюджетче кирер орулга акша-төгерик эвээш. Бо чылдың бирги чартыында тудугга чарыгдаар акша-хөренги дугайында чугаалаванар дээр чорду. Мынчап кээрге, кол-ла чүве, эмчилернің, башкыларның шалыңын, уруглар пособиезинің акшазын, стипендияны, эмнер болгаш бюджет организацияларының аъш-чеминиң өртек-үнезин төлээри болуп турар. Биче акша-көпеек тыптып келир болза, бааза бүдүрүлгелер — энергетика, чылыг бээр, транспорт, харылзаа черлеринге бээр. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламент)-биле дугурушкаш, республиканың онза байдалдың бюджедин чарлаза хөңнү боор бис. Чүге дээрге, анаа-ла манап орарга чүү-даа болбас болгай. Бир дугаарында, боттарының иштики курлавырларын тывар, үндүрүглерни кончуг эки чыыр. Ийиде, Тываның бүдүрүлгелериниң шуптузун шимчедир, чүге дээрге, олар шимчээр болза, орулга үнүп келир болгай. Үшүн, чажырып турар үндүрүглер бар-дыр, акшазы чок-даа болза, мал-маганны, кандыг-бир өнчүнү бээр апаар сен. Мону көрүп көөр. Перспектива талазы-биле алгаш көөрге, ажырбас, чылдың төнчүзүнде тараа-быдаа ажаап алган соонда Россияда байдал чүгээр болу бээр деп бодаар мен.

Мында элээн берге чүве бар. Россияның Президентизинин соңгулдаларынга белеткенир дээш Б. Н. Ельцин бүгү-ле ажылды шын кылып турар. Башкыларның, эмчилернің болгаш өске-даа бюджет организацияларының ажылдакчыларының шалының төлээри-биле күрүненің курлавырларын ынаар үндүрүп турар. Ону ынчаар кылып турун бээрге, улус ажыл-агыйының өске адырларынга капитал салыышкынының акша-төгерии чок болу бээр. Ынчангаш тудугжулар, энергетиктер болгаш өскелер-даа бергелеерге таваржыр чадавас. Мону хандыр көөру чугула болуп турар. Соңгулдаларга чедир шалынны төлээр апаар. Бо бүгү байдалды хандыр өөренип көрүп турган. Тыва Республиканың байдалынга чурттаар шаавыс-биле санап алгаш, парламентиже киирер. Бо дугайында Каадыр-оол Алексеевич-биле дугуржулганы кылдывыс. Чурттаар шаавыс-биле мону кылбас болза хоржок деп, Шериг-оол Дизижикович чугаалады.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдейнин чугаалааны болза: дүүн (апрель 12-де) Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин Россияның субъектилериниң парламентилериниң даргалары-биле ужурашкан. Аңаа кол чугаа база-ла бо дугайында болган. Бир талазында Россияның Президентизи соңгулдалар мурнунда мындыг берге байдалда чоннуң амыдыралы дээш, оларның акша-шалының бээр дээш туржуп турарын шын деп демдеглээн. Өске талазында, мынчаар айыткан: бир эвес бо хүнде бар курлавырларны мынчаар кайы-хамаанчок шалыңче октап алыр болза, ийи-үш ай болгаш соңгулдалар соонда чүнүн-биле амыдыраар бис деп дорт айтырыгны Борис Николаевичиге салып турган. Өске талазында, бюджет дээш-ле чыдыпкан-дыр бис, ол шын-дыр. Ындыг-даа болза, бюджет организацияларының боттарының шалыңдан өске өрелери көвүдээн. Ол өрелер шимчевес болза, бюджет организацияларының ажыл, амыдыралының хандырылгазы чок болу бээр. Чылыг-чырык, энергия дээш бүгү-ле төлевирлери чорувас болза, энергетиктер, чылыг берип турар улустар чүнүн-биле амыдыраарыл дээш-ле улажып чоруп бээр. Борис Николаевичбиле ужуражылга үезинде соңгулда дугайында айтырыгларга хамаарыштыр, кончуг чидиг чугаа болган. Эмин эрттир аазаашкыннар, хөлүн эткен хөделиишкиннер-биле, чамдык таварылгада Ельциниң дузалакчылары элээн нарыыдаашкынларны силерге тургузуп турар деп ооң арнынга дорт чугаалап турган.

Орта мындыг чижекти киирип болур. Борис Николаевич мынча дээн: «Март айны төндүр бүгү санажылгаларны доозупкан бис». Ынчаарга ам решениларның хөй кезиинде март айның шалының азыын безин көрбээн олуруп турар. Мынчап кээрге Борис Николаевичиге берип турар информацияның шынарының дугайында айтырыг тургустунуп келир. Бо талазы-биле аңаа саналдарны, шүгүмчүлелдерни ужуражылганың киржикчилери киирген. Бир эвес мындыг шын эвес информация киирип турар чүве болза, бистен дорт информацияны ап көрүнер, ол силерге четпейн турар-дыр деп айытканнар.

Ужуражылга үезинде биске хамаарыштыр чугаа база болган. Борис Николаевич Тыва Республиканың Конституциязының ийи дугаар үүлүнге Россия Федерациязынга онза байдалдарның, политиктиг база күрүне кризизинің үезинде Тыва Республиканың девискээринге Тываның Конституциязы болгаш хоойлулары күштүг болур, а оон-биле чергелештир Тываның айыыл чок чоруун база бот-догуннаашкынын хандырар дугайында хоойлу ажылдай бээр деп айытканынга элээн эпчок хевирлиг кылдыр шүгүмчүлел кылды. Бо үүү дээн бодал, кымның бажынга ындыг бодал четкен чүвел деп, ол айыткан. Хөй улус мурнунга элээн таарымча чок шүгүмчүлел болду. Ону дыннаап, иштимде хомудап база олурдум. Конституцияларны аразында бар чөрүлдээлерни эдериниң чурумунуң, кажан, канчаар кылыр дугайында Борис Николаевичиниң боду-биле дугурушкан бис. Ону биле-тура-ла хамык удуртукчуларның мурнунга шүгүмчүлээн.

Оон ыңай, К. А. Бичелдей мындыг үүлдү чугаалаан. Бистің эскерип турарывыс-биле алырга, Россияда мындыг ниити байдал тургустунуп келген. Ону Шериг-оол Дизижикович база билир. Мону соңгулда мурнунуң түр байдалы деп билип тур бис. Элээн национал патриоттарның холунда орус нацияны мурнунче идип алгаш, ону көдүрер дээн чижектиг шак мындыг хөөннерге Борис Николаевич бо хүннерде алзып турар деп чүве көстүп турар. Национал культурлуг автономиялар дугайында Б. Н. Ельциниң бир улуг чарлыы белеткеттинип турар деп билип турар бис. Ооң утказы-биле алырга, республиканың национал күрүне деп адын өскертир. Оларны культура автономнуг девискээрлер кылдыр адаар бодал бар. Ынчангаш Россияда байдал бөдүүн эвес, ындыг-даа болза, мен бодаарымга, шуут-ла 1991, 1992, 1993 чылдарда ышкаш байдал амдыызында көзүлбейн турар. Ажылдаарының, хөделириниң бижыг үндезинери бистің мурнувуста бар. Хамык-ла чүве болза, июнь 16-ның соңгулдаларының түннелдериндан хамааржыр деп, Каадыр-оол Алексеевич чугаалаан.

«Сибирь дугуржулгазының» чөвүлел хуралын ам кажан эрттирери көрдүүнүн турарын Президентиден сонуургаан.

Хуралды эрттирери хүн айтырыындан ам-даа уштунмаан. Ооң ажылынга киржир ужурлуг Россия Федерациязының Чазак Баштыны В. С. Черномырдинниң ажылижи чай чогундан ынайбээр баар чайы чок болуп турар деп, ол харыылаан.

Москвага Тыва Республиканың яамыларындан дыка хөй кижи ажылдап чораан, ам-даа ажылдап турар, оларның чүнү кылганының түүнелерин Ш. Д. Ооржак журналистерге допчузу-биле таныштырган.

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаты Г. А. Салчак Тываның Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга хамаарыштырган черлериниң чурттаачы чонунга дуза чедирери-биле 4,5 миллиард рубльди чугаалажып алган. Ам ону РФ-тің Саң министерствозунга камгалаар.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды С. Х. Монгуш ийи неделя ажылдааш, 6 мун тонна үрезинни, ооң иштинде 5 мун тонна аъш-чем кызыл-тазын алыр кылдыр чугаалажып, шиитпирлеп алганын Шериг-оол Дизижикович мактаан. Бо чылын аграр сектор аъш-чем тараазының бүдүрүлгезин көвүдедиринче кол кичээнгейни салган. Беш мун тонна тарааны алгаш, 125 мун гектар черге аъш-чем кызыл-тазын тарыыр бис деп, Президент айыткан. Ону шуптузун суггаттыг шөлдерге тарааш, бир гектардан-на ортумаа-биле 12 центнер дүжүттү алыры көрдүнүп турар. Чоокку үеде улуг селектор хуралын эрттирер, орта чүнү кылырын дугуржуп, шиитпирлээр. Оон аңгыда, кожуннарга республиканың удуртукчуларын быжыглаар, хөй тараа өстүреринің, бүдүреринің хереэн удуртуп чорудар ажылды организастаары көрдүнүп турарын ол чугаалаан.

Чазак Баштыңының оралакчызы, сайыт Н. Б. Дьяков биче өөс ажылды кылганын Президент демдеглээн. Россияның Чаңгыс аай энергия системазы акционер ниитилелиниң удуртулгазы-биле чугаалажып, дугуржуп турган, Кызыл ЧЭТ-тің тудугмонтаж ажылдарын кылырының, хөй дериг-херектерни бээр сөөртүп киирериниң графигин кылып алган, ол езугаар ажылдап киирикен. «Мосэнергомонтаж» өргелелиниң он чеди тускай эртемниглери чедип келгеш, ажылдап эгелей бергеннер. ЧЭТ-ке чарыгдаар акша-көпеекти Москвага болгаш Красноярскиге яаны-бүрү аргаларны хереглеп турган, дугуржуп алган. Ниитизиби-биле чээрби хире миллиард рубльди Н. Б. Дьяков чугаалажып алган, ол дугайын журналистерге боду чугаалап бээрин Ш. Д.Ооржак дыннаткан.

«Тыва даг-дүгү» комбинатка деткимче, дуза чедиреринің айтырыы Чазак деннелинде шиитпирлеттинип, доктаал белеткеп турарын ол айыткан. Телевидение, радио, харылзаа ажылдакчыларының шалың төлевиринге, оларның ажыл-ижин моон сонгаар чорударының талазы-биле кандыг хемчеглерни ап турарынга база доктааган.

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының сайыды Б. К. Кудерек, Чонун социал камгалал яамызының сайыдының оралакчызы М. К. Наксыл олар боттарының яамыларының шугуму-биле улуг ажылды кылганын Президент чугаалаан.

Ш. Д. Ооржакка, К. А. Бичелдейге Москвага ажылалбан кылып чорааныныың түннелдерин чугаалап бергени дээш журналистер четтиргенин илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чоннуң амыдырал хандырылгазы

ХЛЕБ БЫЖЫРАРЫ — ЧЫМЫШТЫГ ИШ

Хлеб быжырып ажылдаа-ла беш чыл чеде бердим. Эжим Руфина Белек-биле хонукта 500-500 хире санныг хлебти быжырып тур бис. Кышкы үеде ол хире хлеб чурттакчы чонга колдуунда четчип турар. А чайгы үеде оон хөйну быжырар. Шуурмакка хөй малчыннар чайлаглаар болгаш, хереглекчилер, садып алыкчылар саны көвүдей бээр. Оон кадында эрткен-дүшкен чорумалдар база садып алырлар-дыр.

Токпак-ыяш-биле кошпо эки хандырып келди. Ам базза ыяш белеткээр үе келди. Эрткен чылгы белеткеп алган ыяжывыстың чартыы ам-даа бар. Одаар үүл талазы-биле хомудалывыс чок.

Хлебти үзүктелиишкин чок быжырары далган-биле хандырылгадан бүрүн хамааржыр. Далган бар турар-ла болза, чонувусту хлеб-биле канчаар-даа хандырып болур. Чогум суур чонундан негелде, хомудалдар хаая болгулаар. Харын амданныг быжырган хлебти садып ап тура, өөрүп-четтиргенин илередирлери хөй чорду.

Ажылывысты шупту эки дээр болза, ол шынга дүүшпейн баар боор. Чамдыкта далган төнүп, үзүктели бергилээр-дир. Кожпонуң талазындан сан-хөө байдалы сандарап, баксыраанындан бистерге, хлеб быжырыкчыларынга, чиигелделерни көргүспейн келген. Далган-биле ажылдаары кадыкка хоралыг-ла болгай. Ак чем, сүт-биле хандырбайн турар. Кадыкка хоралыг черде ажылдап турар дээш, квартал санында немелде төлевирни бээр-ле ужурлуг болгай. Он үш дугаар шалыныы база бээр.

А херек кырында ажыл төлевири эвээш, 100—200 мун рубльди айда алза-ла алыр, ол-ла. Акшазы эвээш, ажылы берге боорга, пекарняга ажылдаар улус ызырынмас.

Ырак эвес чижектен чугаалаайн. Эрзин кожуунда хлеб быжырыкчыларының айда алыр ортумак шалыны 670 мун рубль, квартал санында немелде төлевирни, он үш дугаар шалыңны берип турар дээр-дир. Тес-Хем кожпозу кожазындан чүзү-биле дудай бергенил? Хлеб быжырыкчыларынга таарымчалыг байдалдарны тургуспайн, шалын акшазын чогуур тариф-биле чүге төлеп бербейн турарыл? Хлеб быжырар черде агаарладыр-салгыннадыр тускай дерхереселдер тургуспаан. Хлеб быжырып деп чүве белен эвес, чымыштыг иш, аңаа хөй күш, шыдамыккай чорук негеттинер үүле-херектир. Мээн бо негелде-хомудалымны болур-чогуурбиле өөренип көөрүн, кожпо баштаар черинден дилеп тур мен.

Галина ХОВАЛЫГ.
Хлеб быжырар черниң эргелекчизи.
Тес-Хем кожуун.
Шуурмак суур.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга

ХОЛ КУРУГ АРТЫВЫС

Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз болунун туруп келген үезинде тараа, ногаа-биле чүгле Улуг-Хем кожууннун эвес, а харын Кызыл хоорайны болгаш өске-даа кожууннарны хандырып келген. Көк-Чыраага турган ногаажылар бригадазын Л. М. Толмачева удуртуп турда, капустаны гектар бүрүзүнден 600 центнер чедир өстүрүп, сыныраг чер тыппайн баар чордувус. Баян-Колдун кур черинден ТР-ниң алдарлыг агроному И. А. Иванов чыл бүрүде гектар санындан 15-20 центнер дүжүтү өстүрүп ап турду. Ол черлер суксун-суггат чок өнгыстар болгай. Күрүненин дорт дузазы турда, чүнү-даа өстүрүп ап болурунун бир херечизи ол.

Агаар-бойдузу шоолуг-ла таарымча чок эрткен чылын безин Баян-Колдан К. Т. Сүктер-оолдун бригадазы багай эвес дүжүтү алган. Оон ачы-дузазы-биле совхозтуң ажылчыннары, малчыннары, пенсионерлери тодуг-догаа кыштадывыс. Суурувуста дээрбевис, хлеб быжырар черивис база бар.

Бо хүннерде он алды улуг, биче тракторларлыг бис. Оларывыстың хөй нуруузу сандан үнген. Чүгле «Беларустарывыс» безин 1980 чылдың тракторлары болгай. Оларның поршенниг бөлүктери элеп төнген. «К-700» маркалыг ийи күчүлүг тракторувустуң бирээзинин мотору чок. Ону септеп аарынга тос миллион рубль безин тыппадывыс. Артык кезектер Кызылда бар чорду. База-ла акшага үскеш алдырбас боордур.

Бо чайын агаар-бойдустуң байдалы дыка нарын дээрзин билип, дүжүт берип болур магадылалдыг черлерни ажыглаар бодап турар бис. Ындыг аңгыстар тайга эдектедир черлерде бар. Оларның хөй нуруузун алдан чылдарда-ла ара каапкан болгаш, шак куруккан.

Дөкпер-оол ДОНГАК.
Совхозтуң кол инженери.

Салым-чаяанныг уруглар кайы хөй

АЧЫ-БУЯН АКЦИЯЗЫНЫҢ АЙЛАРЫ

Кандыг-даа күрүненің келир үези — чаштар. Ынчангаш оларның салым-чолу, кижизидилгези дээш сагыш човаар херек. Чогум-на ындыг сорулга-биле «Россияның уруглары» деп улуг хемчээлдиг тускай программа хүлээп алдынган. Ында чурттуң келир үезиниң тургузукчулары — чаштарның кижизидилгезинге, өөредилгезинге, кадыынга болгаш өске-даа чугула херек үүлдерге негеттинип турар бүгүле хемчеглерге кылыр ажылдарны киирген. Ооң бир кезээ «Тываның уруглары» деп программа. Ону Тыва Республиканың Чазаа эрткен чылын хүлээп алган. Ол программаның адырлар аайы-биле күүселдези чоруп турар.

«Салым-чаяанныг уруглар» деп программага хамаарыштыр чугаа Тыва Республиканың Өөредилге яамызынга болган. Ону ук яамының сайыдының оралакчызы Л. Т. Марченко эрттирген. Ук программа «Тываның уруглары» деп программаның бир кезээ болур. Ында көрдүнген ажылдарга, хемчеглерге хамаарыштыр ажылды кандыг янзылыг чорудуп болурунун дугайында сорулгаларны аңаа чугаалашкан. Ук ажылды ногумчалыг чорудары-биле тускай организастыг комитетти тургускан.

Шынап-ла, республикада салым-чаяанныг уруглар кайы хөй. Оларның аразында шуут биллинмейн чоруурлары база бар. Оларны илередип тып, оларга боттуг дузаны чедирип, улуг деткимчени көргүзүп, оларның улуг амыдыралче эге базымынга шын орукту изеп бээри — буянныг үүле. Чогум-на ындыг сорулга-биле 1996 чылдың апрель-июнь айларда республикага ачы-буян айларын эрттирерин аңаа шиитпирлээн.

Онзагай салым-чаяанныг уруглар ны илередип тыварынга хүндүлүг ада-иелерниң, башкыларның киржири кончуг күзенчиг. Ынчангаш кандыг-бир онзагай салым-чаяанныг уруглары эки билир кижилерни, ол уруглар ны кылып турар ажылдарының, азы онзагай талазының болгаш уран талантызының дугайында допчу тайылбырны бижээш, республиканың «Сылдысчыгаш» уруглар солунунче чорудуп көөрүн дилээр-дир мен.

Александр ШОЮН.
«Сылдысчыгаш» солунның кол редактору.

ОНЗА БАЙДАЛДАР ЯАМЫЗЫНДА ЧҮГЛЕ ЧАҢГЫС ПОЛИТИК БАР

«Юность радиостанция болгаш «Деловые люди» журнал «Сайыт-биле эртенги шакта» деп дамчыдылганы кады чоруткан. Дамчыдылганың сөөлүнде конкурстуң түңнелин чарлаан. «Чылдың сайыды» деп хүндүлүг атты Россия Федерациязының Хамааты камгалалының херектеринин, онза байдалдар болгаш бойдус халавының уржуктарын узуткаар талазы-биле яамызының сайыды Сергей Күжүгетович Шойгуга тывыскан. «Деловые люди» журналдың корреспондентизинге Россияның ол сайыды интервью берген.

Айтырыг. Чүгле тайбың сорулгалыг силерниң удуртканы яамыңарның шериг кезектери Россияның янзы-бүрү черлеринге, харын-даа даштыкы чурттарга безин барып, чүүл-бүрү халаптардан качыгдаан кижилергө буянныг дузаны көргүзүп турар. Ындыг-даа болза, силерни күш ажыглаар сайыт кылдыр көргүзерич чамдык кижилер оралдажып турар. Ооң чылдагааны чүү ирги?

Харыы. Мурнуу Осетияга ооң дараазында Приднестровьеге, Таджикистанга, Ингушетияга, Абхазияга, Чечняга бодувустуң чүгле тайбың болгаш буянныг сорулгаларывысты, угланыышкынывысты езугаар ажылдап турар бис. Ол черлерде качыгдаан чонга буянныг дузаны бистиң яамының шериг кезектери, ажылдакчылары чедирип, дескеннерни көжүрүп, аарыг болгаш балыгланган кижилерге бүгү таланың деткимчезин көргүзүп келген. Үстүнде демдеттинген сорулгаларга дүүштүр Чечен Республиканың девискээринче шериг кезектеривисти кириген бис. Бистиң шериглеривис дайын чорудулгаларыңга киришпейн келген. Ынчангаш бистиң яамыны, ооң сайыдын күштү ажыглаар яамы азы сайыт деп адаары чүвениң алыс шынынга черле дүүшпес. Яамының шериг кезектери Каттышкан Нациялар Организациязының (КНО-нуң) күштериниң составынга кирип алгаш, чүгле тайбың сорулгаларны күүседип турар. Онза байдалдар яамызының күштерин шеригжиткен кезектер деп адаары база шын эвес. Бистин тайбың күштеривис Югославияда үш чыл дургузунда ажылдап келген. Чүгле Россияның эвес, харын даштыкы чурттарның девискээринге безин чөр шимчээшкиннери болган таварылгада когараанларга, качыгдаанларга дузалап оларнын амы-тынын камгалаарынга белен бис.

Айтырыг. Силерниң яамыңың шериглери Чечен Республикага дайын чорудулгаларынга киржип көрбээн. Ындыг турбуже силерниң яамының чамдык ажылдакчыларын Дудаевтин дээрбечилери долаа кылдыр тудуп турган. Ынчангаш силерниң яамыңар Чечняга хамаарыштыр политикаже киир тыртыра бергени ол ирги бе?

Харыы. Долаага туттурган кижилерге хамаарышкончуг дүрген хемчеглерни алыры чугула. Дескеннерни, балыгланган кижилерни, аарыг улусту дүрген көжүрери, аъш-чем болгаш эм аймаа-биле оларны хандырары база негеттинип келгилээр-дир. Чер шимчээшкиннери кижилерге болгаш материалдыг үнелиг чүүлдерге улуг когаралды чедирип турар болгай. Чижээ, Нефтегорскиге болган чер шимчээшкининиң уржуктарын узуткаар, кижилерниң амытынын камгалаар талазы-биле дыка улуг хемчээлдиг ажылдарны кылган бис.

Халап хенертен болур. Халаптың чааскаан эвес болгулаары ховар эвес. Чижээ, Кара далай эриинге үш чыл бурунгаар халаптыг шуурган болган. Ооң түңнелинде улуг үерлээшкиннер ында хоорайларга, үнүш-дүжүтке улуг когаралды чедирген. Бир демир-орук участогунуң ийи талазы үрелген түңнелинде 15 муң пассажирлер кайнаар-даа чоруур аргазы чок болуп берген. Халдавырлыг аарыглар кайы-даа үеде тыптып кээп болур. Ук аарыгларга удур дүрген дёмиселди организастаары негеттинип келгилээр.

Айтырыг. Халаптыг болуушкуннарның районунга! силерниң ажылдакчыларыңар үр үеде турар ирги бе?

Харыы. Халаптыг болуушкуннарның уржуктары чайлаттынып, кижилерге эргежок чугула дузаны көргүскен сөөлүнде халаптыг болуушкуннар районунда бистин ажылдакчыларывыс доктаамал турар черлеринче ээп келир. Кайда кандыг халал болганын, когараннарга кандыг дузаны көргүскенин бистиң яамыга дүргени-биле дыңнадып турар. Чижээ, Нефтегорскиге чер шимчээшкининиң үезинде 771 кижи бажың чок арткан. Оларның иштинден 229 кижи квартираларны алган, 200 хире өгбүлелер Хабаровск хоорайда чурттап турар. Оларны чурталга шөлү-биле база хандырган. Оон арткан кижилер Сахалин областың девискээринден квартираларны алгылаан. Нефтегорск хоорай ам чок. Ооң орнунда стол ышкаш оргу шөл бар. Ооң 50 хуузунга ыыштарны, оът-сигенни тарып олурткан. Ол ажылды бо чазын доозар.

Айтырыг. Россияда ниити аар байдалдың болгаш халаптыг болуушкуннарның аразында харылзаа бар ирги бе? Нефть дамчыдар хоолайлар үрелип, складтар, заводтар орттенип, самолеттар үрелиишкинге таваржып турар-дыр. Ындыг халаптыг болуушкуннарны болдурбазының дээштиг аргазы бар ирги бе?

Харыы. Буруулуг кижилер кеземченің харыысалгазынга кирбейн турарының уржуунда ол халаптар болгулап турар деп бодаар мен. Ындыг дээштиг арганың дугайында билбес мен. Шаанда, революция мурнунда кижилер мынчаар бодап турган: «Дээрде кедергей күштүг амытан бар. Ол удавас черге чедип келгеш, буруулуг бүгү кижилерни кезедиптер». А революция сөөлүнде партийжи харыысалга тыптып келген. Доңгулда алырындан кижилер коргар турган. Партийжи харыысалга-биле чергелештир комсомолчу харыысалга база турду. Студент кижини комсомол кежигүнүнден үндүрген сөөлүнде ол кижи дээди өөредилге черинден база үндүртүр турган. Бо системада хөй чүүлдерниң шын эвес болуп турганын база демдеглээр апаар.

Кеземче чокка анаа артаа байдал тургустунуп келген чүве-дир ийин. Ону тайылбырлаары дыка нарын. Улуг халаптар болган черлерни адап болур мен. Чижээ, Фергана, Ош, Тбилиси, Арзамас, Свердловск, Караваx болгаш оон-даа өске. Ол черлерге болган халап дээш кымны харыысалгага киирген кым сактыр боор. 1993 чылдың октябрьда болуушкуннарны безин бодап көрүңер даан. Чүнү-даа үүлгедип болур-дур деп, бодал чамдык кижилерде ам тыптып келген. Ындыг соора угаашкындан бүгү кижилерниң медерелин арыглаары чугула деп бодаар мен.

Айтырыг. Хамааты камгалалының шериглери чогум кандыг рольду күүседип турарыл? Өске шериглерден оларның ылгалы чүдел?

Харыы. Хамааты камгалалының байдалы Россияда хирелиг деп чугаалап болур. Хамааты камгалалын шагдан бээр дайын болган таварылгаже колдадыр көрүндүрүп келген. Ынчаарга хамааты камгалалын өске-даа болуушкуннар таварылгазынче угландырар сорулга-биле хамааты камгалалының шериглерин амгы үеде эде организастап турар. Халапка таварышкан кижилерге дуза чедирериңе, ындыг болуушкуннарның уржуктарын узуткаарынга бистиң шериглеривис өөренип турар. Хамааты камгалалының шериглерин тайбың техника-биле хандырып эгелээн.

Айтырыг. Онзагай байдалдарны баш бурунгаар болдурбазының сорулгаларын шинтпирлеп турар ажылдакчылар силерниң яамыда бар болгай. Айыыл-халапты баш бурунгаар болдурбазы амгы үеде чедип алдынар бе?

Харыы. Бо сорулгага дүүштүр ёзулуг профессионалдарны —сейсмологтарны, химиктерни, ядролуг эртемниң кижилерин бистиң яамыда шилип алган. Бойдустуң безин халаптыг болуушкуннарын баш бурунгаар чайладып болурунуң аргазы бар. Чижээ, Сибирьде гидрометеостанцияларның ажылы хирелиг деп медээ келзе, ынаар дораан-на чоруптар ийик мен. Кавказтың девискээринге көшке бадыышкынларының халавын чайладыр талазы-биле бо чылдың мартта улуг хемчеглерни боттандырган түңнелинде бойдус халавындан чайлаар аргалыг болган бис.

Айтырыг. 1992 чылда 276 хонукта сургакчылап чораан-дыр силер. Ынчаарга силер бодуңар болгаш яамының ажылдакчылары ол хире чымыштыг ажылга канчап шыдажып турар ирги?

Харыы. Сургакчылаар кылдыр мени кым-даа албадавайн турар. Мээң ажылым бодумга тааржып турар. Ынчангаш ажылымга бергезинмес кижи мен. Өске ажылга баар деп чугааны менден кым-даа дыңнап көрбээн. Сургакчылаар кылдыр байдалдар, болуушкуннар албадап келир-дир. Шагдан бээр таныырым, билирим кижилер бистиң яамыда ажылдап турар. Ынчангаш ол ажылдакчылар бодунуң херээнге бердинген кижилердир. Бодумнуң ажылдаар черимни чидирериндан кортпас мен, ынчалзажок өске сайыттың портфелин алыр турам чок ийин.

Ажылдаар хөөн чок кым-бир кижи тыптып келзе, ол кижини кым-даа тутпас. Хонукта 20 шак чедир ажылдаар ужурга таваржыдыр бис. Ол хире хөй шактың дургузунда ажылдаан кижилерни көөрге, шынап-ла, шагзыргай болгулаар. Ынчалзажок аңаа хомудаан кижи бисте чок. Мен болгай бистиң албан черинің ажылдакчылары хамыктың мурнунда хүлээлгезин медерел. кижилер мурнунга харыысалгазын бодап турар. Кижилерниң амы-тынын камгалаары, күрүнеңиң болгаш хуунуң өнчүзүн үрегдээшкинден чайладыры — бистиң -кадрларывыска солун ажыл-дыр. Россияда онзагай болуушкун — кижи боду болуп турар. 1995 чылда Россияга тыптып келген онзагай 1474 болуушкуннарның иштинден 433 болуушкуннар бойдустуу болган. Онза болуушкуннар яамызының кол болгаш шыңгыы удурланыкчызы — харыысалга чок чорук-тур.

«Сахалинге болган чер шимчээшкининиң кичээндирии болгаш түңнели» деп темалыг эртем-практиктиг конференцияны Онза байдалдар яамызы, тудуг болгаш эртем яамылары, Россияның Эртемнер академиязы эрттирген. Чер шимчээшкининиң халавы болгу дег черлерде 20 миллион кижи чурттап турар деп түңнелди конференцияга кылган. 1993 чылда чуртка 36 чер шимчээшкиннери болган, аңаа өлүм-чидим болбаан. 1994 чылда 163 чер шимчээшкиннериниң түңнелинде 11 кижи, Нефтегорскиге чер шимчээшкининге 1841 кижи амы-тынындан чарылган. Кандыг-даа кижиниң амытынын айыыл-халаптан камгалаары — Онза байдалдар яамызының кол сорулгазыдыр.

Материалды Түлүш СТАЛ-ООЛ белеткээн.

Тыва Республиканың үндүрүг хоойлуждулгазының айтырыгларының талазы-биле хоойлуларны болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлулуг актыларны хүлээп алырының чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1996 чылдың февраль 8-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың бо Хоойлузу Тыва Республикага үндүрүг онаарының айтырыгларының талазы-биле хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулганы чурумчудар сорулгалыг.

1 чүүл. Республика болгаш чер-чер үндүрүглерин болгаш чыылдаларны (ооң иштинде оларның төлевириниң хемчээлдерин болгаш үндүрүг чиигелделерин) чүгле Тыва Республиканың хоойлуларын база тус черниң бот-башкарылгазының төлээлел органнарының нормативтиг актыларын ёзугаар доктаадыр.

2 чүүл. Бир эвес чогуур федералдыг хоойлуда Россия Федерациязының субъектизинде ындыг эрге быжыглаттынган болза, республика болгаш (азы) тус чер бюджединче шилчидип турар түңнерге дүүштүр федералдыг үндүрүглерни болгаш чыылдаларны төлээр талазы-биле тыпсып болур.

3 чүүл. Бир эвес:

— хоойлу саналдаар инициатива киирер эрге чок кижи киирген;

— Тыва Республиканың Чазааның түңнели чок төлевилелиниң талазы-биле;

— төлевилелде үндезилээшкин болгаш саналгалар коштунмаан;

— киртинген хоойлу төлевилелиниң талазы-биле саналдаар инициативалыг эргелиг субъектиниң төлээлекчизи албан езузу-биле тодараттынмаан болза, үндүрүг онаар талазы-биле хоойлу төлевилелин Дээди Хурал көрбейн барып болур.

4 чүүл. Тыва Республиканың үндүрүг онаарының айтырыглары-биле ниитизи-биле холбашпаан харылзааларны углап таарыштырып турар хоойлулар төлевилелдеринге үндүрүглерден хостаарын киириштирбишаан, үндүрүг онаарының тускай чурумун доктаадып турар чүүлдер (нормалар) турбас ужурлуг.

5 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1996 чылдың февраль 20, № 499, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың хамаатыларының аттарының, адаларының аттарының болгаш фамилияларының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1996 чылдың февраль 7-де хүлээп алган.

Бо Хоойлу болза Тыва Республиканың хамаатыларының аттарын, адаларының аттарын, фамилияларын тыпсыр талазы-биле национал чаңчылдарны хевээр арттырарынга болгаш хөгжүдеринге эрге-хоойлулуг база болур. Хамааты байдалының актыларынга аттарны, адаларының аттарын, фамилияларын бижииринің кол принциптерин ол тургузуп турар.

1 чүүл. Кижи төрүттүнерге аңаа атты, адазының адын, фамилиязын тыпсыр.

2 чүүл. Кижиге (уругга) атты ада-иези бээр. Ада-иези чок таварылгада, айтырыгны азыраашкын болгаш ажаалда-тежээлел органы шинтпирлээр.

3 чүүл. Ада-иелер национал чаңчылдарны барымдаалап, бодунуң уруунга атты бээр.

Ада-иелер уругнуң эргежыктарын барымдаалап атты шилиир болгаш кижиниң толептиг чоруун дорамчылаар байдалдыг ат-биле адавас.

4 чүүл. Фамилиялар кылдыр ажыглап турар тыва төрел аймактар аттарын хуу аттар ышкаш тывыспас.

5 чүүл. Моол, тибет дылдардан, санскриттен үлегерлеп алган болгаш тыва дылдың идепкейлиг словарь курлавырында кирген хуу аттарны тыва орфографияда бижип чаңчыкканын барымдаалап бижиир.

6 чүүл. Адазының адын адазының ады-биле азы адазы кылдыр бижиттинген кижиниң ады-биле адаар.

7 чүүл. Бир эвес адазының ады чаңчыл езугаар тыва азы моол, тибет дылдардан болгаш санскриттен үлегерлеп алган болза, тыва националдыг хамаатыларга оларның күзелин езугаар адазының адынга «оглу», «кызы» деп сөстерни азы «ович», «евич», «овна», «евна» деп аффикстерни немеп ажыглаар, а ол ышкаш «ович», «евич», «овна», «евна» деп аффикстерни болгаш «оглу», «кызы» деп сөстерни немевейн бижип болур.

«Оглу», «кызы» деп сөстерни ажыглап, адаларының аттарын бижип турда, ол сөстерни бичии үжүк-биле болгаш аңгы бижиир.

Бир эвес адазының ады орус азы өске дылда болза, адазының адын орус орфографияны езугаар бижиир.

8 чүүл. Кижиниң фамилиязы ада-иезиниң фамилиязы-биле тодараттынар.

Ада-иезиниң фамилиялары аңгы-аңгы болза, ада-иезиниң чөпшээрежилгезин барымдаалап, адазының азы аважының төрел аймак фамилиязын тыпсыр.

Ада-иезиниң күзелин езугаар национал чаңчылдарга дүүштүр үш төрелиниң бижимел бадыткалы бар таварылгада, адазының азы аважының аайы-биле төрел аймак фамилияны тыпсып болур.

9 чүүл. Өг-буле тутканының бүрүткээшкининиң үезинде ашак-кадайга оларның күзелин езугаар ниити фамилия кылдыр оларның кайы-бирээзиниң фамилиязын тыпсыр, ийи дакпыр фамилия азы өглениринің мурнунда фамилиязы кайызынга-даа хевээр артар.

Бир эвес:

— ашак-кадай төрел аймак фамилияларлыг;

— ашак-кадай ийи дакпыр фамилияларлыг;

— ашак-кадай эр-херээженин айтып турар хуу тыва аттардан тургустунган фамилияларлыг болза, хамаатыларның өглеништинің бүрүткээшкининиң үезинде ийи дакпыр фамилияларлыг болурун болдурбас.

10 чүүл. Ада-иеніҢ чөпшээрежилгези азы азыраашкын болгаш ажаалда-тежээл органының шинтпири-биле олар 16 хар назы четкижеге чедир Тыва Республиканың хамаатыларынга аттарны, адаларының аттарын болгаш фамилияларын өскертип болур.

10 хар назы четкен уругнуң адын болгаш (азы) фамилиязын өскертирин чүгле ооң чөпшээрели-биле чорудуп болур.

11 чүүл. 16 хар назы четкен уругнуң адын болгаш (азы) фамилиязын өскертирин чүгле ооң чөпшээрели-биле чорудуп болур.

12 чүүл. Атты, адазының адын, фамилияны солуурунуң дугайында дилегни көжүннар, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларының чагыргаларының хамааты байдалының актылар бижилгезиниң органнарынче киирер.

13 чүүл. Билдириишкин берген кижини тодарадырда, а ол ышкаш истелгеден, судтан, алимент, өре-шире болгаш чээли төлээринден быллдан ойталаар сорулга-биле азы өске-даа алыксакчиксек сорулга-биле адын, адазының адын болгаш фамилиязын солуп ажыглаар арганы болдурбас төлээде, хамааты байдалының актылар бижилгезиниң органы атты, адазының адын, фамилиязын солуур дугайында чыгдынган бүгү материалды хынап көөр кылдыр билдириишкин берген кижиниң чурттап турар черинің аайы-биле эрге-хоойлу камгалаар болгаш үндүрүг органнарынче чорудар хүлээлгелиг.

14 чүүл. Атты, адазының адын, фамилияны солуур дугайында дилегни көөрү дилегни алганының хүнүнден эгелээш, үш айлардан эвээш эвес хуусаада доозулган турар ужурлуг. Чамдык таварылгаларда хамааты байдалының актылар бижилгезиниң республика органының чөпшээрели-биле хуусаа алды айларга чедир уза ттынган туруп болур.

15 чүүл. Бо Хоойлуну хажыткан хамаатыларга, а ол ышкаш хамааты байдалының актылар бижилге органнарының албан-дужаалдыг кижилерінге Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр харыысалганы онаар.

16 чүүл. Бо Хоойлу албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1996 чылдың февраль 20, № 496, Кызыл хоорай.

«Тыва Республиканың хамаатыларының аттарының, адаларының аттарының болгаш фамилияларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга капсырылга

Амгы үеде фамилиялар азы аттар апарган тыва төрел аймак аттарның даңзызы:

Тывалап бижиири	Орустап бижиири
1. Ак.	1. Ак.
2. Бай-Кара (Байкара)	2. Бай-Кара (Байкара)
3. Бараан	3. Бараан
4. Долаан	4. Долаан
5. Донгак, ону ылгаары:	5. Донгак, ону ылгаары:
а) Кара-Доңгак;	а) Кара-Донгак;
б) Сарыг-Доңгак	б) Сарыг-Донгак
6. Иргит	6. Иргит
7. Кара-Сал	7. Кара-Сал
8. Кол	8. Кол
9. Куулар	9. Куулар
10. Кужүгет	10. Кужугет
11. Кыргыс	11. Кыргыс
12. Маады	12. Маады
13. Монгуш, ону ылгаары	13. Монгуш, ону ылгаары:
а) Ак-Монгуш;	а) Ак-Монгуш;
б) Кара-Монгуш	б) Кара-Монгуш
14. Ондар	14. Ондар
15. Ооржак	15. Ооржак
16. Оюн	16. Оюн
17. Өөлет	17. Оолет
18. Саая	18. Саая
19. Салчак	19. Салчак
20. Сартыыл	20. Сартыыл
21. Сарыглар	21. Сарыглар
22. Сат	22. Сат
23. Соян, ону ылгаары:	23. Соян, ону ылгаары:
а) Чолдак-Соян;	а) Чолдак-Соян;
б) Кызыл-Соян	б) Кызыл-Соян
24. Тодут, ону ылгаары:	24. Тодут, ону ылгаары:
а) Ак-Тодут;	а) Ак-Тодут;
б) Кара-Тодут	б) Кара-Тодут
25. Тумат	25. Тумат
26. Түлүш, ону ылгаары:	26. Тюлюш, ону ылгаары:
а) Адыг-Түлүш;	а) Адыг-Тюлюш;
б) Улуг-Түлүш	б) Улуг-Тюлюш
27. Хертек	27. Хертек
28. Ховалыг	28. Ховалыг
29. Хомушку	29. Хомушку
30. Хөйүк	30. Хоюк
31. Чооду	31. Чооду
32. Шалы	32. Шалык

Филология эртемниң кандидады Зоя Борандаевна ЧАДАМБА даңзыны тургускан.

ОДАКЧЫЛАР

Чыраа-Бажы суурда «Салгал» уруглар садының одалга черинге кире дүштүм. Ийи одакчы одун ужудуп алган, ораажы берген хендир часкан, сүмелешкен орлар. Насостуң суг төктүр черин кылыр деп олурарлары ол болду. Ажылы-биле каксы таныжып чугаалаштым. Суму чагыргазынга садик хамааржыр, септелге, чылыглаашкын кылдынган. Одаар чүүлдүң үзүктелиишкинге таварыштырбаанын дыңнаттылар.

Одакчыларның бирээзи Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Эрес-оол Куулар. Биче сеткилдии, кижини хүндүлеп билири-биле ол ылгалдыг. Кады ажылдап турар ажы Николай Монгушту мактаар болду.

Кыштың чыккылама соогунда чаңгыс дүн чандырып алыры безин берге-ле-дир деп бодап ордум. Николай Монгуш каш чылдар дургузунда одакчылаап, бичии чаштарны доңуруп, садиктың серинин байдалга тургузуп көрбээн.

Айдыс Кара-Сал школаны эрткен чылын дооскан. От одаар мергежилди шиңгээдип алган. Ийи улуг котелдарны одаары амыр эвес херек. Ону кады ажылдап турар акылары «Айдыс, эрхей!» деп мактаар чордулар.

Садиктиң ажыл-агый эргелекчизи-биле одакчылар печка адаанга салыр колосниктерни боттары таарыштыр кылгылап алган болдулар.

Оолак ДҮЛҮШ.

Апрель—өртке удур шалыпчы ай

ЭРТКЕН ЧЫЛ-БИЛЕ ДЕҢНЭЭРГЕ

Өртту караа-биле херек кырында көрген кижи, ону коргунчуг хай-халап-тыр деп билир. Күрүнеге, хамаатыларга материалдыг когарал чедиринден аңгыда, кижилерни амы-тынындан өрт чарып турар.

Шаг-шаанда-ла кижи төрелгетен отту кыпсыл өөренип алган, эзт-чемни аңаа быжырып чип, коргунчуг арааттандан оттуг кезекти холунга тудуп алгаш, камгаланып чораанын билир бис. Ынчалза-даа отка харыысалга чок хамаарылгалыг үелер тургустунуп келирге, от эң-не каржыдошкуну-биле кижини кезедир.

Чылдын-на бистин республикада өртте рнин хөй кезиниң чүрттал га бажынна рынга болуп турар. Чаа-Хөл кожуунунуң девискээринге 1996 чылда 4 өрт болган, когарзылы 51 992, 407 рубль Эвир чыл-биле деннээрге 4 катап оскен.

Январь 24-түн хүнүнде Ак-Туруг сумузунга эмчи лабораториязы долузу-биле өрттенген. Таңныылы Бурбүжап Н. кежээ ону 17 шакта хүлээп алгаш, 23 шак үезинде кожа турар садиктің таңныылы кээрге, ажылдап орган черин шоочалааш шыдыраа ойнаары-биле кожазы садикче чорупкан. Ооң электри удазыннарының тудушканынан өрт өскүп үнген. Борта таңныыл Бурбүжап ажылынга харыысалга чогум көргүскенинден бүдүн суур чону эмчи лабораториязы чок арткан.

Чаа-Хөл суурнуң Октябрьның 60 чылы күдүмчуузунда хамааты Думенов А. Б чүрттап орар бажыңының печказының от үнер хоолайын шын эвес кылганындан чүрттап орар оран саваазы өрттенир часкан. Чаян бооп кожалары эскерип кааш, өрт черинге дамчытканындан, дарый хемчээн алганындан өршээлдиг болган.

Ынчангаш өрттерниң болуп чылдагааннары— электри сывырындактарының багай байдалы, печканың ыш үнер хоолайын шын эвес кылганындан, чадагай отту ажыглааш, серемчилел чогу-биле кагганыңдан, кывычал материалдарны (солуннар, эрги идик-хеп) чадырларга шыгжаанындан изиг хүлдү тускай черге төкпээнинден, янзы-бүрү электри херекселдерин ажылдадып кааш кагганыңдан дээш, оон-даа өске болур.

Үрелик, изоляция чок электри сывырындактарын доңнай баглаары, бот кылган электри херекселдерин ажыглаары, электри лампочкаларын солуп, саазын азы пөс-биле бүргээри хоруглуг. Хайгаарал чокка ажылдадып каан телевизор, магнитофон болгаш өске-даа электрилиг херекселдерни ээн каап болбас. Бир эвес ол чүүлдер ажыглаттынмайн турар болза, оларны электри четкизинден ушту ужурлуг. Электри херекселдерин тускай белеткел чок кижилерге септээрин дагзыр болбас. Ажы-төлду ээн бажынга улуг улус чокка каг-бас, бичии уругларның караанга көстүр черинге от шүдүнзезин кагбазы, бажың иштинге от-көс-биле ойнаарын хоруурy чугула.

Өрт болу берген таварылгада улустарны дашкаар озал чок черже үндүрерин болгаш өртту өжүрериниң хемчеглерин алыр. Өртту суг, элезин, сырый чоорган кидис чижектиг чүүлдер-биле өжүрер, база ол ышкаш бодун қамгаланынарын утпаза эки. Өрт өжүртүнмес таварылгада дорзан бажындан үнерин оралдажыр үнерде эжикти дуй хаапта-рын черле уттуп болбазы чугула, чүге дээрге агаар отту дүрген өскүдеринге дузалаар болгай.

Өрттерни болдурбас дээш тайылбыр ажылын, контроль-хыналда рейдилерни чоргузуп турар бис. Ооң түңнели-биле 7 кижини сагындырган, 7 улуг-биче удуртукчулар өрт айыылынга удур хемчеглерни албаана дээш 1 млн. 241 муң рубльге торгатканнар.

Өрт черинче телефон харылзаазы ам-даа киртинмээн, ынчангаш улуг озалдаашкыннар-биле өрт болган черге чедип турар бис.

Ынчангаш тайылбыг ажылын күштелдирери, коҗуунуң школаларынга «Аныяк өрт өжүрүкчүлериниң» бөлгүмнерин тургузары, кожуун, суму чагырыкчылары-биле өрт айыылынга удур хемчеглерни ап чорудары бистиң кол сорулгавыс боон турар.

Александр СУВАКБУТ.
Чаа-Хөл кожуунуң өрт кезээниң даргазы, иштики албанның лейтенантызы.

КЫМНАРДАН КОЛ ХАМААРЖЫРЫЛ?

Сүт-Хөл кожуунда көдээ ажыл-агый угланыышкынныг 6 совхоз бар, ында ниитизи-биле 130 малчын коданнарың турлаа, 6 бензич кудар чер, 6 тараа шаннары 4 сүт-бараан фермалар дээш, оон-даа өске амыдырал хандырылгалыг чугула объектилер хөй.

Амгы үеде совхозтарны бо объектилеринде өртке удур дүрүмнерге таарыштыр байдалдары чогуур негеллеге дүүшпес. өрт халавындан дүрген узуткаттынып болуп айыыл туруп турары дүвүренчиг. Маңаа үндезилээш кыдыр эде дерип, өрт өжүрер херекселди өрт айыылының үезинде кожуптар кылдыр кылдыртып турар бис.

Тургустунуп келген берге байдалдарны чайладыр дээр болза, негелделиг болгаш кызымаккай ажылдап, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң объектилеринге өртке удур дүрүмнерни сагып, өртке удур демиселди күштелдирер херек.

Май-оол ООРЖАК.
Сүт-Хөл кожуунда өрт кезээниң даргазы.

Сүт-Хөл кожуунда ажыл-агый угланыышкынныг 6 совхоз бар, ында ниитизи-биле 130 малчын коданнарың турлаа, 6 бензич кудар чер, 6 тараа шаннары 4 сүт-бараан фермалар дээш, оон-даа өске амыдырал хандырылгалыг чугула объектилер хөй.

Амгы үеде совхозтарны бо объектилеринде өртке удур дүрүмнерге таарыштыр байдалдары чогуур негеллеге дүүшпес. өрт халавындан дүрген узуткаттынып болуп айыыл туруп турары дүвүренчиг. Маңаа үндезилээш крүнениң өрт-хайгаарал инспекциязының ажылдакчылары өрт айыылын баш бурунгаар болдурбазының хемчеглерин дарый кылып чорудар кылдыр негелде-сагындырыглыг бижиктерни совхозтар удуртукчуларынга тыпсып, ооң күүселдезин доктаамал хыналдага ап, чон аразынга массалыг тайылбыр ажылларын чорудуп турар. Ынчалза-даа ол негелле бижиктерде айыткан өртке удур дүрүмнерниң хөй нуруузу күүсеттинмейн турары хомудаңчыг.

Бо бүгүнүң күүсеттинмейн турарының чыллдагааны — совхозтарда акша айтырыының бергедээнинде, артык кезектер чедишпезинде деп болур. Ооң ужурундан өртке удур дүрүмнер хажыттынып, көдээ ажыл-агый объектилеринге өрт үнүп болур айыыл бедик деннелде турар.

Ындыг болза-даа, кожуунда күрүнениң өрт-хайгаарал инспекциязы чогуур негелдени удуртукчулардан кошкаш кылбайн доктаамал кылып, чамдык удуртукчуларны акшага торган, өрт үнүп болур хире объектилерни хаап, шыңгыы хемчеглерни ап турар.

Үстүнде адаттынган объектилерниң өртке удур байдалы колдуунда-ла шупту домей, дараазында четпестерден тургустунган. Малчын коданнарда, чурттал га бажыңнарында, улуг кажааларда иштики электрилиг четкилер дүрүмге дүүшпес кылдыр четпес кылдынган, бажыңнарда одалга печкалары шын эвес, таарышпас кылдынган.

Совхозтарның кол объектилериниң чанында өрт өжүреринге ажыглаар суг курлавырлары база ханы каскан кудуктар тургустунмаан.

Амгы үеде электрилиг ханы кудуктарны өрт өжүреринге ажыглап болур кажааларда иштики электрилиг четкилер дүрүмге дүүшпес кылдыр четпес кылдынган, бажыңнарда одалга печкалары шын эвес, таарышпас кылдынган.

Совхозтарның кол объектилериниң чанында өрт өжүреринге ажыглаар суг курлавырлары база ханы каскан кудуктар тургустунмаан.

Амгы үеде электрилиг ханы кудуктарны өрт өжүреринге ажыглап болур

«Аныяк өрт өжүрүкчүлериниң» бөлгүмнерин тургузары, кожуун, суму чагырыкчылары-биле өрт айыылынга удур хемчеглерни ап чорудары бистиң кол сорулгавыс боон турар.

Александр СУВАКБУТ.
Чаа-Хөл кожуунуң өрт кезээниң даргазы, иштики албанның лейтенантызы.

КОНЦЕССИЯ КЕРЭЭЛЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1995 чылдың декабрь 26-да хүлээп алган.

Бо Хоойлу Россияның база даштыкының инвесторлары-биле чарып турар концессия керээлерин белеткеп, чарып база күүседип турар үеде тыптып келир болгаш бойдус курлавырларын ажыглаары көрдүнген азы монополиязы болуп турар ажыл-чорудулгазын оларның боттандырар хамаарылгаларны таарыштырарының эрге-хоойлу үндезиннерин тодарадып турар.

Бо Хоойлуда концессия керээлери дээрге Россияның база даштыкының инвесторларынга күрүнеге хамааржыр черниң иштики байлактарын, арга-арыгларны, чер участоктарын база суг курлавырларын бүдүргелерни болгаш өске-даа объектилерни ажыглаары-биле дужаарын, а ол ышкаш күрүнениң монополиязы бооп турар ажыл-чорудулганын эргелерин дамчыдып бээрин көрген керээ кылдыр ынчаар билир алаар.

«Концессия керээлериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдурар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

1. «Концессия керээлериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун парлаан хүнүнден эгелээш күштүг болдурар.

2. Концессия керээлерин чарары-биле саналдап турар объектилериниң республика даңзызын Тыва Республиканың Чазаа 1996 чылдың март 1-ге чедир тургузар болгаш бадыладыры-биле Дээди Хуралга киирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

1995 чылдың декабрь 26, № 463, Кызыл хоорай.

I эге
Ниити үүлдер

1 үүл. Концессия керээлериниң дугайында хоойлужудулга

Россияның база даштыкының инвесторлары-биле чарып турар концессия керээлериниң дугайында хоойлужудулга бо Хоойлудан болгаш Тыва Республиканың аңаа үндезилеп ажылдап турар өске-даа хоойлужудулга актыларындан, Россия Федерациязының хоойлуларындан база Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар нормативтиг өске-даа актыларындан тургустунар.

Россияның база даштыкының инвесторлары-биле (моон ыңай инвесторлар дээр) чарып турар, бо Хоойлу-биле таарыштыр көрбээн керээлери-биле холбаштыр тыптып келир хамаарылгаларны инвестиция дугайында, чер дугайында, чер иштинин байлактарының дугайында, арга-арыг дугайында, долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар дугайында, күш-ажыл дугайында Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгалары-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың киржип турары делегей керээлери-биле таарыштыр.

2 үүл. Концессия керээлеринге үндезилээш, инвесторларның боттандырып турары ажыл-чорудулгазы

Концессия керээлеринге дүүштүр инвесторлар:

— оларның алганы ээлеп эдилээриниң болгаш ажыглаарының эргелеринге үндезилээш, Тыва Республиканың девискээринге бойдус курлавырларын дилээр, разведкалап тывар, ажылдап казар, ажыглаар болгаш катап тургузар;

— ажыл-агыйның күрүне монополиязы болуп турар чамдык хевирлерин азы өске-даа ажыл-чорудулганы;

— бойдус курлавырларынга хамаарышпас, Тыва Республиканың кайы-бир бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының бүрүн ажыл-агый башкарылгазында азы оперативтиг эргелелинде кирбейн турар, күрүнениң азы муниципалитет өнчүзү болуп турар объектилерни ээлеп эдилээр болгаш ажыглап болур.

Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң тодаргай объектилерин база күрүнениң монополия ажыл-чорудулгазының хевирлерин тускай сан-даңзыга киирер болгаш бо Хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар инвесторлар-биле концессия керээлерин чарары-биле саналдаар.

Концессия керээзинге үндезилээш, ол керээде көрдүнген чүгле ынды ажыл-чорудулганы инвестор боттандырар эргелиг.

3 үүл. Бо Хоойлуда көрдүнген концессия керээлериниң хевирлери

Бо Хоойлуда концессия керээлериниң дараазында хевирлери көрдүнген:

— концессия керээлери;

— продукция хуваар дугайында керээлер;

— ачы-дуза чедиринге керээлер.

4 үүл. Концессия керээлери

(Тыва Республика азы ооң төлээлеткен органы) өске талага (инвесторга) бо Хоойлунуң 2 үүлүнде көрдүнген, ажыл-чорудулганы боттандырары-биле Тыва Республиканың Чазааның тускай сан-даңзыга киргени күрүне өнчүзүнүң объектилерин база күрүне монополиязының хевирлерин төлевир дээш база тодаргай хуусаада, а ол ышкаш, бир эвес керээ-биле оон өске үүл көрдүнмээн болза, бүдүрген продукцияга өнчү эргезин болгаш алган продукцияны база орулгаларны дамчыдып бээр.

Концессия керээзин чарган инвестор шак ындыг ажыл-чорудулганы бодунуң күсели-биле боттандырар болгаш керээниң хүлээлгелерин күүседири-биле холбашкан каражаны база харыысалганы бодунга хүлээп ап турар.

5 үүл. Продукцияны хуваажыр дугайында

Продукцияны хуваажырының дугайында керээниң күжүн ёзугаар бир тала — (Тыва Республиканың Чазаа, чок болза ооң төлээлеткен органы) төлевир кылдыр база тодаргай хуусаада бо Хоойлунуң 2 үүлүнде көрдүнген ажыл-чорудулганы боттандырарынга Тыва Республиканың Чазааның тускай сан-даңзыга киргени күрүне өнчүзүнүң объектилерин база күрүне монополиязының хевирлерин төлевир дээш база тодаргай хуусаада, а ол ышкаш, бир эвес керээ-биле оон өске үүл көрдүнмээн болза, бүдүрген продукцияга өнчү эргезин болгаш алган продукцияны база орулгаларны дамчыдып бээр.

Концессия керээзин чарган инвестор шак ындыг ажыл-чорудулганы бодунуң күсели-биле боттандырар болгаш керээниң хүлээлгелерин күүседири-биле холбашкан каражаны база харыысалганы бодунга хүлээп ап турар.

5 үүл. Продукцияны хуваажыр дугайында

Продукцияны хуваажырының дугайында керээниң күжүн ёзугаар бир тала — (Тыва Республиканың Чазаа, чок болза ооң төлээлеткен органы) өске талага (инвесторга) бо Хоойлунуң 2 үүлүнде көрдүнген, ажыл-чорудулганы боттандырары-биле Тыва Республиканың Чазааның тускай сан-даңзыга киргени күрүне өнчүзүнүң объектилерин база күрүне монополиязының хевирлерин төлевир дээш база тодаргай хуусаада, а ол ышкаш, бир эвес керээ-биле оон өске үүл көрдүнмээн болза, бүдүрген продукцияга өнчү эргезин болгаш алган продукцияны база орулгаларны дамчыдып бээр.

Концессия керээзин чарган инвестор шак ындыг ажыл-чорудулганы бодунуң күсели-биле боттандырар болгаш керээниң хүлээлгелерин күүседири-биле холбашкан каражаны база харыысалганы бодунга ап турар.

6 үүл. Ачы-дуза чедиринге керээлер

Ачы-дуза чедиринге керээлерге дүүштүр бо Хоойлунуң 2 кезээнде көрдүнген ажыл-чорудулганы боттандырар эргени өртек-хөлезилиг кылдыр база тодаргай хуусаада бээр. Ынчаарга керээни күүсеткениниң түннелинде алган продукция күрүнениң өнчүзү болур.

Ачы-дуза чедирер дугайында керээ чарган инвестор бодунуң ажыл-чорудулгазын бодунуң күсели-биле боттандырар болгаш керээ хүлээлгелери-биле холбашкан каражаны база харыысалганы бодунга ап турар.

7 үүл. Бо Хоойлунуң күштүг болур чоруунуң кавызы

Бо Хоойлунуң күштүг болур чоруу концессия керээлерин чарып база күүседип турда, тыптып келир хамаарылгаларга, а ол ышкаш ол керээлерге үндезилээш, тудар бүдүрүлгелерни тургузарда база ажыл-чорудулгазының үезинде тыптып келир хамаарылгаларга онаажып нептерээр.

8 үүл. Концессия керээзинге талалар

Бо Хоойлуда көрдүнген концессия керээлериниң хамаарылгаларының субъектилери болза, бир талазында, Тыва Республиканың Чазаа азы ооң төлээлеткени күрүне органнары, чок болза Россия Федерациязының чогуур органнары болгаш, өске талазында, Россияның хуу кижилери азы даштыкы юридиктиг албан черлери азы хуу кижилер болур.

Бир эвес концессия керээзинге инвесторлар болүү киржип турар таварылгада, керээге өске тала ол сорулга-биле инвесторларның тургузуп турары юридиктиг албан чери, чок болза анаа инвесторларның төлээлеткени база айыткан болүктүң хүлээлгелериниң талазы-биле харыылаар кылдыр төлээлеткен киржикчилерниң бирээзи болур.

9 үүл. Концессия керээзиниң күштүг болурунуң хуусаазы

Концессия керээзинин күштүг болурунуң хуусаазын керээнин болунга айтып доктаадыр, ынчалза-даа Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар хоойлужудулганың доктаатканы хуусаадан ашпас болур. Айыткан ол хоойлужудулга чогуур дүрүмнер чок болур болза, керээнин күштүг болурунуң хуусаазы 25 чылдан ашпас болур.

Концессия керээзинин күштүг болурунуң хуусаазы төне бээрге база инвестор бодунга алган хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүсеткенде, инвесторнуң дилээ-биле күштүг бооп турар хоойлужудулганың доктаатканы хуусаада база чурум ёзугаар керээни узадыр. Хоойлужудулгада чогуур дүрүмнер чок болза, керээни мөөрей азы аукцион чокка 10 чылдан эвээш эвес хуусаада узалып болур.

Концессия керээзин узадыры-биле керээнин күштүг болурунуң хуусаазы төнгүжеге чедир бир чылдан орайтатпайн, бижимел чагыгны киирер. Керээни узадырындан ойталаанының чылдагаанын айтыр ужурлуг болгаш керээде база күштүг бооп турар хоойлужудулгада көрдүнген чурум ёзугаар хомулап болур.

10 үүл. Инвесторнуң эргелерин күрүнеден магадылаары

Бо Хоойлуга дүүштүр концессия керээлерин чарган инвесторга Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың инвестициялар дугайында хоойлужудулгазынга, а ол ышкаш Россия Федерациязының база Тыва Республиканың киржип турары делегей керээлеринде, а ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринде күштүг болуп турар өске-даа хоойлужудулгада көрдүнген, инвестициялар камгалалының күрүне магадылалын бээр.

Күрүне органнарының төлээлеткен кижилери керээнин кезээ болуп турар объектилерге хамаарыштыр олар ажыл-чорудулгазын боттандырар дугайында өске кижилер-биле чөпшээрежилгелерни чарган таварылгада, айыткан инвесторга бо керээ-биле көрдүнген ооң эргелерин болгаш хүлээлгелерин хандырарын магадылап турар.

11 үүл. Концессия керээзиниң негелделерин өскертири

Бо Хоойлуга үндезилээш чарган концессия керээлериниң негелделерин чаңгыс аай чурум ёзугаар өскертип болбас. Керээниң негелделерин, бир эвес ону керээ-биле азы хоойлу-биле көрбээн болза, талаларның чөпшээрежилгезинге үндезилээш, өскертир.

12 үүл. Концессия керээзиниң негелделерин Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар хоойлужудулгада көрдүнген үндезиннер-биле өскертири

Бир эвес концессия керээзинин күштүг болурунуң дургузында инвесторларның өт-хөренги байдалын аажок дорайталып турар байдалдарны Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларыбиле доктаадып тургускан таварылгаларда, ынчан төлээлеринің чөпшээрешкенибиле керээнин утказынга мурнуку өт-хөренги байдалын катап тургузарын инвесторга хандырып турар өскерилгелерни киирип болур. Чөпшээрежилгени чедип албаан болза, инвестор керээни күш чок болдурар эргелиг.

Айыткан дүрүмнү долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаарының, күш-ажылдын база айыыл чок чоруктун аргазының талазыбиле Тыва Республиканың хоойлужудулгазы өскерилген таварылгаларда хүлээп албас.

13 үүл. Концессия керээлерин чарарынга саналдап турар объектилериниң республика даңзызы

Концессия керээлерин чарарынга саналдап турар объектилериниң республика даңзызынга (моон ыңай — даңзы дээр), Тыва Республиканың өнчүзүнге азы онзагай эргелелинде турар объектилерни киирер.

Объектилериниң даңзызын Тыва Республиканың Чазаа тодарадыр болгаш Дээди Хурал бадыладаар.

14 үүл. Концессия керээлерни чарары-биле саналдап турар объектилериниң федералдыг даңзылары

Керээлерни чарары-биле саналдап турар объектилериниң федералдыг даңзыларынга:

— Россия Федерациязының онзагай эргелелинде турар объектилерни;

—Тыва Республика биле Россия Федерациязының кады эргелелинде турар объектилерни киирер.

15 үүл. Инвесторлар-биле концессия керээлерин чарары

Инвесторлар-биле концессия керээлерин конкурска үндезилээш азы хоойлужудулгада көрдүнген өске-даа чурум ёзугаар чүгле бо Хоойлуда доктааткан чурум ёзугаар бадылаар, тускай даңзыларга киирген объектилерге хамаарыштыр чарар.

Республика даңзыларынга киирген объектилерге хамаарыштыр концессия керээлерин Тыва Республиканың Чазаа азы Тыва Республиканың хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар ооң төлээлеткен күрүне органнары чарар.

Федералдыг даңзыларда киирген объектилерге хамааржыр концессия керээлерин Тыва Республиканың Чазаа-биле чөпшээрежилге ёзугаар Россия Федерациязының чогуур күрүне органнары чарар.

16 үүл. Бо Хоойлуда көрдүнген концессия керээлериниң дугайында Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар хоойлужудулгада оларны эрттиреринің өске чуруму көрдүнмээн болза, оларга киржир күзелин илереткен кайы-даа инвесторга ажык болуп турар. Ынчаарга инвесторларга ден эргелерни болгаш аргаларны бээр.

Концессия керээлерин талаларның чөпшээрешкени, ынчалза-даа конкурстарның азы аукционнарның түннелдерин чарлаан үезинден бээр бир чылдан орай эвес хуусаада конкурстун азы аукционнуң тиилекчизи-биле чарар.

20 үүл. Республика даңзызынга киирген объектилерге хамаарыштыр конкурстар болгаш аукционнар.

Республика даңзызынга киирген объектилерге хамаарыштыр конкурстары болгаш аукционнарны Тыва Республиканың Чазаа чок болза ооң төлээлеткени күрүне органы эрттирер.

21 үүл. Федералдыг даңзыларга киирген объектилерге хамаарыштыр конкурстар болгаш аукционнар.

Федералдыг даңзыларга киирген объектилерге хамаарыштыр конкурстары болгаш аукционнарны эрттирип турда, Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр эрттирер. Тыва Республиканың Чазаа, чок болза ооң төлээлеткени күрүне органнары конкурстары болгаш аукционнарны Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр эрттирер.

Конкурс болгаш аукцион комиссияларының составынга ол ышкаш хамаарышпас эксперттер, ооң иштинде даштыкының болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлери база киржип болур.

Конкурстары база аукционнарны кады эрттирери, бир эвес бойдус курлавырлары Тыва Республиканың онзагай эргелелинде турбайн турар болза, оларны дилээринин, разведкалап тывары болгаш ажылдап кылырының, ажыглаарының эргелерин инвесторларга берген таварылгаларда, албан болур.

22 үүл. Конкурстар болгаш аукционнар комиссиялары

Конкурсту азы аукционну эрттирип турар күрүне органы инвесторлардан киргилээн чагыгларны чугаалажып көөрү болгаш конкурстуң азы аукционнуң тиилекчизин тодарадыры-биле дамчыдып бээр ужурлуг конкурс азы аукцион комиссияларын тургузар. Конкурс азы аукцион комиссиязының составын, ажылының регламентизин болгаш чурумун конкурсту азы аукционну эрттирер кылдыр төлээлеткен күрүне органнары хүлээп алыр.

Республика даңзызынга киирген объектилерге хамаарыштыр конкурстар болгаш аукционнар эрттирерде, комиссияларның составынга Тыва Республиканың чогуур ведомстволарының база албан черлериниң төлээлери бактаап кирер.

Федералдыг даңзыларга киргилээн объектилерге хамаарыштыр конкурстарны болгаш аукционнарны эрттирип турда, Россия Федерациязының чогуур яамыларының база ведомстволарының төлээлери бактаап кирер.

Конкурс болгаш аукцион комиссияларының составынга ол ышкаш хамаарышпас эксперттер, ооң иштинде даштыкының болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлери база киржип болур.

Комиссияның кежигүннери конкурстуң азы аукционнуң тиилекчизиниң дугайында комиссияның хүлээп алганы шиитпиринге хамаарыштыр боттарының онзагай санал-бодалын шак ындыг шиитпирни, албан еазузу-биле парлаарының мурнунда чугаалап, киирип болур.

III эге
Концессия керээлерин чарары-биле конкурстарны болгаш аукционнарны эрттиреринің чуруму.

23 үүл. Конкурстарны база аукционнарны чарлаары

Инвесторлар-биле концессия керээлерин чарары-биле конкурстарны болгаш аукционнарны чарлаарының, эрттиреринің база негелделериниң дугайында шиитпирни күрүне органнары хүлээп алыр.

Республика даңзызынга киирген объектилерге хамаарыштыр конкурстарны база аукционнарны оларның дугайында медээлерни тус черниң парлалгазынга парлаарының аргазы-биле 90 хонуктан орайтатпайн, конкурска азы аукционга киржири-биле чагыглар бээриниң доктаатканы хуусаазынга чедир чарлаар.

Федералдыг даңзыларга киирген объектилерге хамаарыштыр конкурстарны база аукционнарны оларның дугайында медээлерни төп парлалгага парлаарының аргазы-биле, конкурска азы аукционга киржири-биле чагыглар бээриниң доктаатканы хуусаазынга чедир 60 хонуктан орайтатпайн чарлаар.

Парлаар ужурлуг айыткан үүлдерге конкурстуң азы аукционнуң негелделериниң база инвесторлар-биле концессия керээлерин чарары-биле саналдап турар объектилериниң дугайында допчу медээлер, а ол ышкаш немелде медээ алыры-биле айтырар ужурлуг органнарының азы организацияның дугайында эргежок чугула тайылбырларны киирген турар ужурлуг.

24 үүл. Конкурска азы аукционга киржири-биле чагыг

Конкурска азы аукционга киржири-биле инвестор конкурс комиссиязынга бижимел чагыгны киирер. Конкурска азы аукционга киржирин кордап турар инвесторнуң чагыынга дараазында кол-кол медээлер:

— бүдүрүлгениң (компанияның)—кордакчының ады база бүдүрүлге ээлериниң (акцияларның кол-ла ээлериниң) аттары;

— хоойлужудулгага дүүштүр бүдүрүлгени (компанияны) — кордакчыны болгаш юридиктиг албан чери бооп турар ооң ээлерин (акцияларның кол-кол ээлерин) айтып доктааткан күрүнелернин, а ол ышкаш бүдүрүлгениң (компанияның) — кордакчының база бүдүрүлгениң ээлериниң (акцияларның кол-кол ээлериниң) доктаамал турар чери бооп турар күрүнелерниң аттары;

— бүдүрүлгениң (компанияның) — кордакчының болгаш бүдүрүлгениң ээлериниң (акцияларның кол-кол ээлериниң) юридиктиг адрестери;

— хуу кижиниң—кордакчының ады, ооң хамааты бооп турары болгаш чурттал турар чери;

— керээни күүседириниң технологтуг болгаш организастыг хандырылгазының талазы-биле кордакчының дуржулгазын база аргаларын бадыткап турар медээлери;

— керээни күүседириниң эргежок чугула акшаландырыышкының хандырыптар кордакчының аргаларын бадыткап азы магадылап турар медээлери;

— конкурстуң азы аукционнуң өске-даа ыяап-ла күүседир негелделерин кордакчы күүседиптер дуржулгазын база аргаларын бадыткаар медээлер;

— тиилекчини тодарадыры-биле үнелел кылдыр доктааткан, конкурстуң негелделериниң талазы-биле кордакчының саналдары;

— аукционга киржириниң үнелели кылдыр доктааткан аукционнуң негелделериниң талазы-биле кордакчының саналдары;

— конкурстуң азы аукционга киришкени дээш, ону организастаарынга база эргтиреринге чарыгдалдарның орнун төлээр кылдыр хавырар акшаны төлээнинин бадыткалы кирген турар ужурлуг.

Объектиниң онзагай шынарындан азы ажыл-агый чорудулгазының хевиринден хамаарыштыр конкурсту азы аукционну эрттирип турар органның шиитпири-биле конкурстуң азы аукционнуң бүгү-ле киржикчилериниң немелде медээни негеп ап болур.

Конкурска азы аукционга чаңгыс киржикчи кылдыр киржир бодаан инвесторлар бөлүү киржир таварылгада, бо үүлдүң бирги кезээнде айыткан ындыг болүктүң киржикчи бүрүзүнүң дугайында, а ол ышкаш конкурстуң азы аукционнуң негелделерин күүседир талазы-биле бөлүктүң иштинде хүлээлгелерни хуваганының дугайында медээлер чагыгга кирген турар ужурлуг.

Конкурстуң азы аукционнуң киржикчилериниң алган медээлер чажыт болур болгаш ону чарлап, дыңнадып болбас.

Конкурска азы аукционга киржири-биле чагыглар киреринің хуусаазының үргүлчүлээри чагыгларны хүлээп ап эгелээн үезинде бээр 30 хонуктан эвээш эвес болур.

Бо үүлдүң негелделерин күүсеткен, ооң иштинде конкурска, аукционга киришкени дээш хавырар акшаны төлээн таварылгада, чагыгны хүлээп алган деп санаар.

Конкурска азы аукционга кордакчының киржири-биле холбашкан чарыгдалдарының орнун төлевес.

25 үүл. Конкурстуң азы аукционнуң түннелдерин күш чок деп көөрү

Конкурстуң азы аукционнуң түннелдерин, кажан ооң тиилекчизи кылдыр чарлаан кордакчы:

— эгезинде чаңгыс катап төлээр акшазын төлевээн;

— доктааткан негелделерни үрээн азы илден-не меге медээлер-биле чагыг киирген;

— чогуур керээни күүседиринге эргежок чугула саңхөө база техниктиг аргалар-лыг азы ындыг аргалыг бооп болур дээрзин бадыткаваан база бадыткап азы магадылап шыдаваан;

— конкурстуң азы аукционнуң өске-даа негелделерин күүсетпээн таварылгаларда күш чок деп санаар.

Конкурсту азы аукционну эрттиреринің дүрүмнериниң каржызы-биле хажыткан, конкурсту азы аукционну эрттирери олардан хамаажыр албан-дужаалдыг кижилер-биле ол керээни чарары-биле кордакчыларның арызында дугуржулганың барымдаазын илереткен таварылгаларда база күштүг бооп турар хоойлужудулганы хажытканы-биле холбашкан, өске-даа үндезиннер-биле конкурстуң азы аукционнуң түннелдерин күш чок деп санап болур. Конкурстуң азы аукционнуң түннелдерин күш чок деп саналаны ооң тиилекчизи деп чарлаан кордакчы-биле керээ чарарыдан ойталаарының азы чарып каапкан керээни күш чок деп көөрүнүң үндезини болур.

Керээ чарарындан ойталаар дугайында азы чарып каапкан керээлерни күш чок деп көөрүнүң дугайында чаргыларны суд азы арбитраж чуруму-биле чугаалажып көөр.

IV эге
Концессия керээлериниң утказы

26 үүл. Концессия керээзинге киирер ужурлуг ниити негелделер

Концессия керээлериниң ниити негелделери:

— керээге дүүштүр боттандырып турар ажыл-чорудулганың, ажылдарның база ачы-дузаларның хевир-янзыларын;

— керээ-биле көрдүнген ажылдарны база ачы-дузаларны боттарынга эргежок чугула чөпшээрээн документилерни бээринин дугайында инвесторнуң мурнунга хүлээлгелерни;

— керээнин күштүүнүң хуусаазын, ону өскертириниң, узадырының, ара соксадырының база соксадырының чурумун;

— бүдүрген продукцияга болгаш алган орулгаларга, оларны Тыва Республикадан үндүр сөөртүр эргезин киириштир, өнчүге инвесторнуң эргезин;

— ниити программазын, керээге үндезилээш. күүседип турар ажылдың графигин;

— керээни күүседири-биле холбашкан шиитпирлерни хүлээп алыр талазы-биле талаларның эргелерин;

— депшилгелиг технологияны ажыглаар база бүдүрүлгениң делегей стандарттарын хандырар талазы-биле инвесторнуң хүлээлгелерин;

— Тыва Республикага бүдүрген чижир арганың база продукцияның болгаш ачы-дузаның шынар сертификаттарының, стандарттарының негелделеринге дүүшкек бараанларны база ачы-дузаларны инвесторнуң ажыглаар хүлээлгелерин;

— күштүг хоойлужудулга-биле доктааткан күш-ажылчы хамаарылгаларны болгаш кылып турар ажылдың айыыл чок чоруунуң аргазын таарыштырып турар нормаларны болгаш дүрүмнерни сагыры-биле инвесторнуң хүлээлгелерин;

— долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаарының, бойдус курлавырларын камгалаар болгаш чөптүг ажыглаарының хоойлужудулгада доктааткан нормаларын база дүрүмнерин инвесторнуң сагыыр хүлээлгелерин;

— ажылдарны акшаландырарын хандырар талазыбиле инвесторнуң хүлээлгелерин, а ол ышкаш керээ-биле доктааттынган хемчээлдер-биле инвесторнуң киириштирер дээни чээли акшахөрөңгилерни алырының магадылалдарын;

— тус черниң специалистерин болгаш өске-даа ажылдакчыларны — Тыва Республиканың хамаатыларын хөлезилеп алыр болгаш өөредир талазы-биле инвесторнуң хүлээлгелерин;

— девискээриниң бүдүрүлгеге база социал айтырыгларын хөгжүдер талазы-биле талаларның бот-бодунуң хүлээлгелерин;

— Тыва Республикада бүдүрүп турар бараанларны болгаш ачы-дузаларны инвесторнуң садып тып алырының бот-боттарынга ажыктыг чурумун күштүг бооп турар хоойлужудулганың негелделерин барымдаалап тургаш, транспорттуң болгаш харылзааның, электри, газ база суг дөстериниң системаларын ажыглаарын чөпшээрээрин хандырар талазы-биле күрүненің хүлээлгелерин;

— үндүрүглериниң, хавырар акшаларның болгаш ыяап-ла төлээр өске-даа төлевирлериниң хевирлерин, даңзыларын тодарадырының база киирип эгелээриниң чурумун;

— инвесторнуң Тыва Республикаже киир көөртүп турар азы керээни күүседип турда садып, тыптынып алган, кылып бүдүрген өнчүхөреңгиге өнчү эргезин көрген турар.

Инвесторларның чарары керээниң үстүнде айыткан ниити негелделерин керээниң хевиринден тодаргай кайы-бир объектиниң тускай шынарынга база хоойлужудулганың негелделеринге хамаарыштыр чамдыктарын казып кааптып азы өске чүүлдер-биле немеп-даа болуу.

27 үүл. Концессия керээзинге киирер ужурлуг тускай негелделер

Концессия керээлериниге бо Хоойлунуң 26 үүлүнде айыткан негелделерин ангыда, даштыкы инвесторнуң керээге дүүштүр бүдүргеи продукциязының чамдыызын Россия Федерациязының иштики рыногунга ооң саарар хүлээлгезин, а ол ышкаш шак ол сайгарылганың дүрүмүн айтып каап болур.

28 үүл. Продукцияны хуваажыр дугайында керээге киирер ужурлуг тускай негелделери

Продукцияны хуваажыр дугайында керээге бо Хоойлунуң 26 үүлүнде саналап адаанындан өскелерин:

— чарыгдалларның орнуун эгидеринге көрдүнген, бүдүрүлгеге (моон ыңай—кезээ дээр) чарыгдалдарның орнуун эгидери-биле инвесторнуң өнчүзүнге дамчыдып бээр бүдүрген продукцияның кезээн тодарадырының чурумун;

— чарыгдалларның орнуун эгидеринге көрдүнген кезээн казып каапканының соонда арткан бүдүрген продукцияның кезээн талаларның арызынга хуваарының чурумун, а ол ышкаш күрүне өнчүзү бооп турар продукцияның артыын күрүне органнарының эргезинге дамчыдын бээринин чурумун;

— чарыгдалларның орнуун эгидеринге болгаш чөпшээрежилге-биле көргени өскедаа сорулгаларга көрдүнген кезээн тодарадырынга бүдүрген продукцияның өртээн доктаадырының чурумун;

— үндүрүглерни, хавырар акшаларны база тыртарын, бүдүрген продукцияны инвестор биле Тыва Республиканың аразынга хуваары-биле солуур, орулгаз үндүрүгден ангыда, ыяап-ла төлээр өске-даа төлевирлерни тодарадырының чурумун ылавылап турар тускай негелделерни киирер.

29 үүл. Ачы-дуза чедиринге керээниң тускай негелделери

Ачы-дуза чедиринің керээзинге (карылга-биле азы карылга чокка-даа), бо Хоойлунуң 26 үүлүнде санап айыткан дүрүмнерден өске:

— керээниң негелделеринге дүүштүр инвесторга шаңналды төлеп бээриниң хемчээлин болгаш чурумун;

— керээни күүседип турда, алган продукцияны күрүненің чогуур органнарының эргезинге дамчыдып бээриниң чурумун;

— инвесторнуң бүдүрген продукциязының кезээн ооң садып алырын азы, бир эвес шак ынчаар садып алырының эргезин азы шаңналды керээ-биле көрген турган болза, ол продукцияның чамдык кезээнге шаңнал алырын көрүп турар негелделерни киирер.

Ачы-дузаларны берге байдалда чедирип турарын барымдаалап көрген керээлерниң негелделерин инвестор чүгле күүсеткен турда, ону шаңнаар дугайында негелделеп көөр.

30 үүл. Концессия керээлерин чарган инвесторларның негелделери-биле дүүштүр ол керээде көрдүнген ажыл-чорудулганың түннелинде алган продукцияны (азы ооң кезээн) база орулгаларны инвесторлар өнчү кылдыр алыр.

Керээге үндезилээш, күрүне өнчүзүнүң объектилерин ажыглаар эргени инвесторга дамчыдып бээри айыткан объектилерже өнчү эргезиниң шилчий бергени ол эвес болур.

Керээге үндезилээш алган, күрүне өнчүзүнүң объектизин ажыглаарынга инвесторнуң эргези долаа кылдыр ажыглаттынмас азы ыяап-ла албан болур өске-даа эргебиле холуштурбас. Айыткан эргелерге инвесторнуң өрелериниң талазы-биле хемчег онаарын киирбес.

V эге
Концессия керээлерин күүседири

31 үүл. Концессия керээлерин күүседириниң чуруму

Концессия керээлерин күүседирин инвестор боду тускай база Тыва Республиканың, Россия Федерациязының болгаш өске-даа күрүнелериниң юридиктиг албан черлерин база тус-тус кижилерни киириштирип тургаш, ооң иштинде бо Хоойлунуң 17 үүлүнге дүүштүр даштыкы инвестициялар-биле кады бүдүрүлгелерни тургуаарының аргазы-биле-даа боттандырып болур. Ынчаарга кандыг-даа таварылгада инвестор, керээде бир тала болганда, керээ-биле бодунга алган хүлээлгелерни күүседири дээш долу харыысалгалыг болур.

(Төнчүзү 4-кү арында).

КОНЦЕССИЯ КЕРЭЭЛЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

32 чүүл. Концессия керээзинге үндезилээш, тургузуп турар бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазының база оларны дүжүрериниң негелделери

Бо Хоойлунуң 17 чүүлүнге дүүштүр концессия керээлеринге үндезилеп тургускан бүдүрүлгелер керээде көрдүнген ажыл-чорудулгазының хевирлерин боттандырып болур.

Ындыг бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазының үези, хоойлужудулга-биле болгаш чогуур керээ-биле өске үүл көрдүнмээн болза, керээниң күштүг болур хуусаазын ашпас болур.

Керээге үндезилээш тургузар бүдүрүлгени хоойлужудулгада база чогуур керээде көрдүнген чурум-биле боттандырар.

33 чүүл. Концессия керээзин күүседип турда, инвесторнуң ажыл-чорудулгазын хынаары

Концессия керээзинге үндезилээш, инвесторнуң боттандырып турар ажыл-чорудулгазын хынаарын хоойлужудулга езугаар доктааткан эргезиниң хемчээли-биле күрүне органнары, а ол ышкаш күштүг бооп турар хоойлуга дүүштүр аудитор хыналдазын чорудар кылдыр төлээлеткен организациялар боттандырар.

34 чүүл. Концессия керээзиниң күштүг болур чоруун соксадырынга база ара соксадырынга үндезиннер

Концессия керээзиниң күштүг болур чоруун:

— бир эвес ону узатпаан болза, керээниң күштүг болурунуң хуусаазы төнгенде;

— талаларның чөпшээ-решкени-биле;

— керээ-биле, бо Хоойлу-биле база ол керээни чарып турар үеде күштүг бооп турган өске-даа хоойлужудулга-биле көрген өске-даа үндезиннер-биле соксадыр.

Концессия керээзин ажыс эртинмес күштүң (форс-мажорнуң) байдалы (керээге айыткан турар ужурлуг) эгелээн таварылгада болгаш керээ-биле азы бо керээни чарып турар үеде күштүг бооп турар хоойлужудулгада көрдүнген өске-даа үндезиннер-биле ара соксадыр.

VI эге
Түннел чүүлдер.

35 чүүл. Чаргыларны шиитпирлээриниң чуруму.

Бо Хоойлуга үндезилээш чарган концессия керээлеринден тыптып келир таларның чаргыларын чогуур керээде база күштүг бооп турар хоойлужудулгада көрдүнген чурум езугаар шиитпирлээр. Концессия керээзинге чаргыларны шиитпирлээриниң чүүлдүг деп көргени делегей практиказының аргаларын ажыглаар аргазын көрүп болур.

Тыва Республика болза, Тыва Республиканың Чазааның чарбааны база бадылаваны керээлерден тыптып келир чаргылар талазы-биле харыылакчы болбас болгаш ындыг керээлер талазы-биле харыысалга чүктевес.

36 чүүл. Тыва Республиканың киржилгези-биле делегей керээлери.

Бир эвес Тыва Республиканың киржилгези-биле делегей керээзин езугаар бо Керээде көргенинден өске дүрүмнер доктааттынган болза, ынчан делегей керээзиниң дүрүмнерин ажыглаар.

Тыва Республиканың Президентизи

Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай. № 462.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Чырык өртемчейде эң-не хүндүлээр, үнелээр эргим ынак ававыс **Киимаа Хуураковна КҮҮЛАР** апрель 16-да мугур 60 харлаар. Ававыс Өвүр кожууннуң Ак-Чыраа сумузунуң Чалаа баары «Эвеген-Даг» деп черде уруу, күдээзи-биле малчыннап олурар. Ол 60 харлап турар-даа болза, ам-даа аныяксыг, арнындан хүлүмзүргүг ыравас, чазык-чаагай, холу куруг олурбас, дааранып, шевер кижи.

Бисти, 7 ажы-төлдү өстүрүп, кижизиткен ынак ававыска четтиргенивисти илередип, төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, бистиң аравыска ам-даа хөй-хөй чылдарда омак-хөглүг, узун назылап чурттаарын сеткиливис ханызындан күзедивис!

Кызылда уруглары Лариса, Байыр, Арыг-Үзүүнде Буян-Өлчей, Надя, Солчурда Наля, Олег, Саяна, Мерген, Хандагайтыда Валя, Сергей, Ак-Чыраада Айлан, Орлан база уругларының ажы-төлү 23 кижи.

Частың айы—апрель бистиң өг-бүлевиске кайгамчык аас-кежиктиг, эки ай. Апрельде бистиң хеймер уруувус **Алдынай Дажыевна**, дуңмавыс **Вера Тановна** база кенивис **Орланмаа Бапай-ооловна** 30 харлаарлар. Ортун оглувус **Геннадий Дажыевич** 33 харлаар. Улуг уруувустуң оглу **Ариян Михайлович** 14 харлаар.

Ынчангаш уругларывыска, оолдарывыска төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, ак-көк Сүт-Хөлдүң чалгыглары дег аас-кежиктиг, өөрүшкүнү сеткиливис ханызындан күзедивис!

«Сүт-Хөл» совхозтуң хоочуннары ада-иезин Оюмаа Сапыковна, Дажы Доржуевич Ондарлар база оларның хөй санныг ажы-төлү.

Бистиң эргим, ынак дуңмавыс **Михаил Маадыевич Оруспай** 1946 чылдың апрель 20-де Бии-Хем кожууннуң Хүт сумузунуң Ак-Булуң деп черге төрүттүнген.

Дуңмавыс Бугуруслан хоорайда ужар үүл училищезин дооскан үр үениң дургузунда Кызылдың аэропортунга ужудукчулап, шаңнал-макталдыг ажылдап келген, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ол биче сеткилдиг, бөдүүн бүдүштүг, дузааргак, улугну улуг, бичиини бичии деп хүндүлеп билир, оожум, томаанныг кижи.

Эргим дуңмавыска төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, чырык черде бар бүгү-ле эки үүлдерни сөңнеп, кадыкшылды, омак-хөглүг, үр чылдарда чурттаарын күзедивис!

Угбазы Кушкаш, честези Виктор, дуңмалары Надя, Костя, Айлан, Саян, Саяна.

Уругларның тускай школазы

АЙТЫРЫГ АЖЫК АРТЫП КАЛГАН

Кызылда республиканың дүлей уругларның школа-интернады бар деп чүвени чоп эки билир. Ынчалза-даа ооң иштики амыдыралчурталгазы, амгы үеде кандыг бергедээшкиннерге таваржып турары хөйге билдинмес. Ону канчаар ажып эртип, төрүмелинден кемниг чаштарны, элээдилерни кымнар кижизидип, өөредип турарын эки-ле билбес бис.

Чоокта чаа Тыва Республиканың Чазак Баштынының оралакчызы Б. С. Шыырап, ТР-ниң өөредилге сайыды В. Б. Хөвеңмей, ооң оралакчызы А. И. Очур, ТР-ниң кадык камгалалының сайыдының оралакчызы Т. М.-Н. Ондар болгаш харыысалгалыг өске-даа ажылдакчылар дүлей уругларның школ-интернадынга чораан.

Ынчан мен база аңаа барып четтим. Уруглар эмин эртпес таарымча чок байдалда өөренип, чурттап турар. Школа-интернаттың иштинче кире бээрге, шыксыг база черзиг чыт думчукка дораан келир. Школаның директору ажыл-йжин таныштырды:

— Бисте 96 уруг өөренип турар: дүлей уруглар, кошкак дыннаар база ол-бо чылдагаан-биле өөрүнден чыдып калган чаштар болгаш элээдилер база бар. Олар 1-ден 11 класска чедир өөренип турар.

Арга-дуржулгалыг башкылар база хөй. Оларга Г. П. Симаковну, Л. Г. Афанасьеваны, М. М. Хүргүлекти, Е. Н. Манзановту, В. М. Оюнну болгаш оон-даа өскелерни хамаарыштыр болгаш. Олар тускай школага ажылдап шыдаар кылдыр боттарын белеткеп алган.

Бистиң школаның башкылар коллективиниң кол соругзазы — уругларны хензиг-даа бол, чугааладып өөредири. Шыны херек, мактанмас-даа мен, кады ажылдап турар коллективим эпнайралдыг-даа, кызымакдаа. Безин чадаарда тускайлаан көргүзүг материалдары бар эвес. Бо бүгүнү боттарывыс кылып ап турар бис. Ажылдаарынга таарымчалыг байдал тургустунмаан, ынчалза-даа бергелерге торулбайн ажылдап турар башкыларга өөрүп четтиргенимни илередип кижи-дир мен. Оон аңгыда бистиң уруглар спортка кончуг ынак: шашки, теннис, баскетбол, пионерболга 1-ги, 2-ги черлерни ап, шаннал-макталдыг болуп келгеннер. Ылангыя март айда Тамбов хоорайга хостуг хүрешке Айдыс Хертек 1-ги черни, Буян Донгак 2-ги черни алган.

Директор Клара Донгаковна бисти өөренип, чурттап турар оран-савазының байдалы-биле база таныштырды. Шынап-ла, өөренип олурар класстары бичии, тар, соок. Ол соок өрээлдерде кадыы багай уруглар өөренип турар дээрге, дидиренчиг-ле чорду. Ханалары ирип калгылаан чангыс улуг өрээлди ийи-үш кылдыр үзүп өрээлдээш кичээлдеп турар. Удуп, дыштаныр чери үстүкү каътта, ол өрээлдери база-ла соок. Канчаар-даа кызарга өрээлдериң чеживпес болганындан, подвалды кабинеттер кылдыр дерээш ында кичээлдер эрттирип турарлар. Подвалда чоруткан чылыг хоолайлардан суг дамдылап турар, ынчангаш өрээлдериң ханаларында изиг суг турупкан, шык, черзиг. Бир өрээлдиң бетон шалазында хевис чаткаш, танцылаар кылдыр дерип каан. Танцылаарда уруглар идиктерин үштүп алыр-ла болгай, ынчангаш кыс суг уругларга шуут таарышпас, оңар келир үениң иелери болгай. Ооң уламындан янзы-бүрү таарыглар тыптып болур. Уруглар дээрге уруглар-ла болгай, оларга сула шимчээшкин албан херек.

Школа чеже-даа бичии, тар өрээлдерде өөренип, чурттап турар болза, арыгсилиин чүгле мен эвес, келген удуртукчулар база магадап турдулар. Удуур оруннары, кичээлдээр өрээлдери, чунар чери дээш, подвалынга чедир хир-чам-даа чок. Ол чүл дээрге, уруглардың болгаш ында ажылдап турар бүгү кижилериң кызымаккай ажылының хереченгин-дир.

Чазак Баштынының оралакчызы Б. С. Шыырап баштаан даргалар чораан деп үстүнде айыткан болгай мен. Олар чогум чүү кылып, кандыг айтырыглыг чораанын тодарадып көөрге мындыг. Кижи боду шимческе чүү-даа бүтпес болгай. Ынчангаш школаның директору К. Д. Канзай-оол даргаларга барып, өөренип, чурттаар оран-сава тып бээрин, оода-чадаарда Кызылдың башкы институдунуң филология факультедин (олар бо бажыңның чартыын эзлеп турар) багай инвалид уругларга чайлап бээри-биле айтырыгны чаңгыс эвес удаа көдүрүп турганнар. Школаның материал-техниктиг баазазын экижидер дээш коллектив кызып турар. Ону кылыр ийи янзы вариант барын маңаа айтыры чугула:

1. Кызылдың 2 дугаар школазы ышкаш немелде тудуг кылыр.

2. Кандыг-бир өске орансава дилээр. Бо ийи вариантының 2 дугаары канчаан-даа болдунмас. Чүге дизе, шагдан тура туржуп келгеш, 7 дугаар школаны алыр дээш безин чадап каан. Ынчап кээрге, 1-ги вариант кедилиг ышкаш.

Немелде тудугну кылырда база-ла акша-төгерикке үзер. Шынап-ла, акша-төгерик чокта шупту чүве туруптар. Ынчалза-даа школаның коллективи өөренип, чурттап турар чери таарымча чок-даа болза, болдунар шаа-биле оолдарны мастерскаяда чазаныр өөредип турар. Ханага азар шкафтар, чемненир өрээлге аъш-чем кылырынга херек херекселдер дээш, чүнү чок дээр! Кылган чүүлдерин башкылар боттары-ла садып аппаарлар. Өөреникчилерниң кылган ажылыңны шынары багай эвес дээрзин көрдүвүс.

Оолдарның чазаныр цегинден аңгыда, уруглардың дааранып мастерскаязы база бар. Ында уруглар аргытынып, дааранып, макраме кылып өөренип турар. Идикхевин аргааш азы даарааш кедип алыры дег эки чүве кайда боор. Бо ийи мастерскаяга материалдар садып алыр дээрге база-ла акша чок, а чазаныр мастерскаяның соогундан өөреникчилер кышты өттүр маңаа кичээлдевээннер. Аңаа кадык уруглар школаларында ангы-аңгы мергежилди берип турар болгай. Үениң негелдезин езугаар компьютерни-даа ажыглап турган, шингээдип ап болгу дег өскедаа мергежилгелерни белеткээрин школа-интернаттың башкылары күзеп турар.

Уруглардың культурлуг амыдыралга өзүп, сайзыраарында культура-массалыг үнүүшкүннер улуг ужур-дузалыг. А бо школаның өөреникчилери концерт, кино, шин көрүп шуут уткан. Тускай школада уруглардың арыг-шевериниң байдалының дугайында каш сөс. Чунар-бажыңның, арыг чоорган-дежектиң ажык-дузаазын маңаа чүү деп чугаалаарыл? Уруглар моон мурнунда 2 дугаар чунар-бажыңга чунуп турган, ам акша-төгериктиң чедишпези-биле чунар, удуур ак чоорганнар солууру ховартаан.

Кызыл хоорайда-даа, республиканың кожууннарында ачы-дуза марафону, кайбир кижиге, турааскааткан маргылдаалар-даа болуп эртерге деткикчилер кайыындаа тыпты бээр, а кадыы кошкак уруглар (бо уруглар 3 дугаар бөлүктүң инвалиди) чүге ындыг марафонар эрттиргеш, деткикчилеп, дузалап болбазыл? Уруглар дээрге бистиң келир үевис болгай, ынчангаш мен бодаарымга, улуг улус черле бо уруглары кээргеп, оларже холун сунуп, дузалажыр болза буянныг херек эвес бе?

Дүлей уруглар херек үүлдер-ле хөй: ылаңгыя дыннаар аппараттар оларга өң-не кол. Ынчалза-даа акша-төгерик айтырыы чылдан чылче шиитпирлеттинместеп туруп берген. Тываның Чаза, Өөредилге яамызы болгаш өске-даа албан черлери оларга дузаны көргүзери күзенчиг. Дүлей уруглардың келир үеде салым-чолу бисти черле дүвүретпейн артып кагбас ужурлуг. Школа соонда олар өөредилгеден уламчылап, кандыг-бир мергежилди чедип алыр ужурлуг. Оларга кым дузалаарыл? Бо айтырыгны дарый үзе шиитпирлээр үе келген.

А мээң кады чораан даргаларым директорга кандыг-даа дорт харыы бербейн барды. Республиканың дүлей уруглар школазының берге байдалының дугайында айтырыг ажык бооп артканы ол. Ынчалза-даа чазак деннелдиг огулуг харыы болу бээринге бүүрээр апаар.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Кадыкшыл — чоннуң байлаа

ОЪТ ЭМНЕРНИ КАЛБАА-БИЛЕ АЖЫГЛААР

Эмчиниң мергежилин шилип алган кижиниң бирги кол-ла соругзазы — чоннуң кадыынче дорт сагыш салыры, ол дээш сагыш-сеткилден бердинип ажылдаары. Эмчи кижи чеже-чеже улустуң кадыын экижидип, харындаа амы-тынын ап, чырык өртемчей кырынга катап чурттаар аас-кежиктиг бербээн дээр...

Чоннуң кадыкшылы дээш ону быжыктырары-биле Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы өске регионнардан безин тускай өртемниг специалистерни чалап, арга-дуржулга-биле солчуп, ол талазы-биле эвээш эвес ажылдарны чорудуп турарын көрүп, билип турар бис. Эткен неделяда ТР-ниң Кадык камгалал яамызының улусчу медицина аргалары-биле эмнээр эртем төвүнге гомеопатия аргазыбиле ажылдап турар эмчилериң эртем-практиктиг республика конференциязы болуп эткени ооң бир бадыткалы.

Ук конференцияга Красноярск хоорайның төлээзи, РФ-тин Кадык камгалал министерствозунуң улусчу медицина талазы-биле секция кежигүнү, гомеопатия «Аконит» ассоциациязының девискээр талазы-биле Президентизи Виктория Владимировна Кожухарь киришкен. Чай-хос чок ажылдап турар үезинде, конференцияның чапсар аразында чеде бергеш, ооң-биле чугаалажыр аргадыг болдум. Виктория Владимировна Тывага келген соругзазын мынчаар таныштырды:

— Республикада ажылдап турар гомеопат эмчилер-биле, оларның ажыл-чорудулгазы-биле таныжары, биреэде ол. Ийиде, оларның-биле улам чоокшулажып, бистиң Красноярск хоорайда гомеопаттыг төптүң ажылын оларга таныштырып, эки чүүлдерни өөренип ап, тодаргай арга-дуржулганы солчуп, үлежири.

Гомеопатия деп чүл, баштай ону кысказы-биле таныштырып көрейн. «Гомеопатия» — дээрге аарыгларны эм оттар аймаа-биле эмнээриниң системазы. Ооң кол утказы —эм оттарны аарыг кижиге эң эвээш хемчээлин ажыглаары-биле эмнээридир. Оттардан кылган эмнериң эки чүвези оларны янзы-бүрү минералдардан кылып турары. От-сигенден кылган эм-дом аарыг кижилерге улуг дузалаар болгаш кол-ла бир чүүлү — хора чогу.

Гомеопат арга-биле бо эткен беш чыл иштинде ажылдап турар эмчилериң аргадуржулгазын дыннап, оларның-биле чугаалажыр дээш келгеним бо.

1991 чылдан эгелеп, гомеопатия азы янзы-бүрү от сигенден кылган эмнер дузазы-биле аарыг кижиге эмнээшкиниң ажыглаарын албан езузу-биле чөпшээрээн. Ол-ла чылын Россия девискээринге чүгле оттан кылган эмнер садар тускай аптекалар ажыдарын болгаш гомеопатияны профилактиктиг албан черлеринге ажыглаарын чөпшээрээн дужаал база үнген. Оон эгелээш-ле бо хүннерге чедир тускай угланыышкынныг ажылдап турар (ниити аарыглар болгаш бичии уруглар эмчилери) гомеопат эмчилер боттарының ажылынга оттан кылган эм-домну калбаа-биле ажыглаар арга-шинектиг болу берген. Шак ындыг эмнерни ажыглап, эмнээшкиннин ол аргазын амыдырал, практика-биле холбаштырып турган, ону ханы өөренип, сайзырадыр дээш чаа, дээштиг арга-хевирлерни дилеп тывар ужурлуг бис.

Эткен беш чыл иштинде крайның гомеопаттыг төвү бодунуң мурнунда салган сорулгаларын боттандырары-биле ону чүгле аарыг улустуң амбулаторлуг хүлээп алышкыны-биле кызыгаарлавайн, улам ханылап, практикага эртем-методиктиг ажылдарны база чорудуп турар. Бистиң медицина академиязының баазазынга төптүң эм-дом харыылаар кафедразы-биле кады бир демниг ажылдап, бүгү мергежилдиң эмчилерин 144 шактыг программа езугаар эм оттар-биле эмнээриниң тускай угланыышкынныг мергежилинге белеткеп, өөредип турар.

Эткен 1995 чылда Тывадан эмчилер бистиң гомеопаттыг эмнелгеге болган конференцияга база идепкейлиг киришкен чүве, от эмнер-биле эмнээриниң аргаларын чугаалажып, силериң эмчилериңер боттарының бедик арга-дуржулгалыын база аңаа көргүзүп шыдааннар.

Гомеопатия — бо хүннерде чаа эгелеп чоруур болгаш хоочураан аарыгларга эң-не дээштиг эмнээшкин болуп турар деп үвенни түннелинде чугаалап каайн.

— Виктория Владимировна, силериң гомеопатия талазы-биле солун чугаанар дээш четтирдим. Чоннуң кадыы дээш кылып турар ажыл-херээнерге чедиишкиннерни күзедим.

Чечек ДОНГАК чугаалашкан.

Олег Павловичиниң ачы-буяны

ИЙИ-ЛЕ ЧИЖЕК

Тывада улусчу эмчи Олег Павлович Тойдуктуң кабинединиң эжиниң аксында делгем өрээлде элээн хөй кижи олур бис. Эдлчээм келгиже оларның аразында чугаазе кулак салып, кым кайыын, кандыг аарыгны шинчидер, эмнедир дээш келгенин топтап, кичээнгейлиг дыннап олур мен. Оларның шуптузу-ла Олег Павловичини мактаан, аңаа өөрүп четтиргенин илередип олурарлар болду. Ол улусчу эмчиге езулуг-ла курлак чедир мегейип чоруурлар ол дээрзин билдим. Шынап-ла, Тывавыста ындыг буянныг эмчивис бар болганы чоргааранчыг, өөрүнчүг-даа-дыр.

Ийе, Олег Тойдуктуң мурнунда эмнеп сегидип, чырык хүнну көргүзүп, хүлүмзүрүп чоруур кылып, кадыкшылды шаңнааны улузунуң үчүгле ийизин адап, оларның дугайын номчукчуларга таныштырайн. Аныяк херээжен кижи өөрүнде дашты эткен чылын үндүр эмнеп каанын олурган улуска өөрүшкүлүү кончуг дыңнадып олурду. УЗИ дээр аппаратка шинчидерге бичии-даа даш артпаан болган. Оон бээр ооң нииити кадыкшылы дыка экижээнин, эмчиниң ачы-буянын, кижи талантызын тыппас-тыр кайгап ханмас дөңнээр чүве дээрге, өөрү база деткип олурлар.

Ийиги чижек. Кожамны Анай Сундуй-ооловна Бора-Тараа дээр болду. Улуг-Хем кожууннуң Арыг-Бажы суурдан келген. Күш-ажылчы стажы 43 чыл, 7 уруглуг. Хөй кезиинде саанчылап чораан. Кончуг берге аарыгга туттурган кижи болду. Чартыктааш, чугаазы, үнү безин читкен турган. Бо чылдың март 28-те Олег Павловичиге эмнедип кирген. Энир чылдың апрельде чартыктап аарааш, кайы хире хилинчек көрбээн дээр. А Олег Павловичиге чүгле чаңгыс катап сеанс эрттиргеш безин үнү үнүп, чугаалап, билинмес чартыы миннип келгенин херек кылында көргүзүп олурду.

— Олег Павловичиниң ачызында силериң-биле чугаалажып олурар аас-кежиктиг болдум чонум, кижиниң үнү чидерге дыка-ла берге чорду ийин—деп, чугаалаашкаш, өөрүшкүзүүн уламчылады: — Холум шуут көдүртүнмес турду. Ам кандыг-дыр—дээш холум өөрү көдүрүп, амыраанын илеретти.

Өөрүшкүзүн илередип олура, каттырар-даа, карааның чажы-даа кээр болду. Кижини ол хире халаптан адырып каанын чүнүң-биле дөңнээрил, чүнүң-биле шаңнаарыл? Анай Бора-Тараның бажында болгаш өске-даа мага-бодунда нервилерни эде тудуп, чогуур байдалынга тургузуп, эмчи бодунуң энергиязын аарыг кижиге дамчыдып бээрге, ооң шимчевес, билинмес органнары ажылдай берип, үнү үнүп келгени ол. Ол дугайын эмчи боду меңээ чугаалады ийин.

Чүгле бо ийи чижектен алырга безин, улусчу эмчивистиң ачы-дузазы кайы хире-дир че? Ооң кайгамчык төрүттүнген талантызын, буянныын кижи кайгап ханмас-тыр.

О. П. Тойдуктуң улусчу арга-биле эмнээр аргазы чыл бүрүде бедип, көвүдеп орарының херечизи-дир. Ооң ол буянныг ажыл-ижинге амдаа улуг чедиишкиннерни күзеп каалы.

Шожал КАНДАН.
Кызыл хоорай.

ЧОГААЛ, ШЫДЫРААА—ХЕЙ-АЪДЫМ

Бо чылдың апрель 18-21 хүннеринде Хандагайты суурга мээң адым-биле эртер шыдыраа маргылдаазының киржикчилеринге, апрель 21-де улаштыр мээң чогаадыкчы хүнүмге чалаттырган чогаадыкчы өөрүмге, шыдыраачыларга «Шынны» дамчыштыр байыр чедирерин чөпшээреп көрүнер. Бо маргылдаа болгаш чогаадыкчы ужуражыышкын алдар-ат сүрбээн, байыырын бодаваан. Шыдыраачы, чогаалчы кижи болганымда, шыдырааны, чогаалды бедиктерже көдүрүп, шыдыраа спортун улам ынай хөгжүдер сорулга-биле олче аныяк-өскенни хаара тудар, оларнын хей-аъдын көдүрер сорулгалыг чүве. Шыдыраачы болганымда үргүлчүнүң ажы-төлүн бодаан ие кижи дег, шыдыраа дугайын бодап, «аарып» чоруур мен. Бо маргылдаага бодумдан чарыгдалды үндүрүп, эрттириптеримге сеткилим ханар ышкаш ийин.

Тыванын шыдыраа төөгүзүнге хөй үүлдерни кылбаан-даа болзумза, мээң кижизиткен өөреникчилерим хөй, республика чемпиону чораан, спорт мастеринге кандидат Кызыл-оол Ооржак, херээженнер аразында республиканың сес дакпыр чемпиону чораан Марта Агбаан, ам өзүп орар аныяк шыдыраачылар бар.

Эткен чылдарда Тыванын адын камгалап, соңгаар үш удаа, Моолче ийи удаа чораан мен. Делегей шыдыраазының төөгүзүнде А. Алехин, Р. Фишерниң ойнаан салыгларынга ынак мен, оларның чамдыктарын кайгап ханмас чүве болгай. Чамдыкта шыдыраа дугайын бодай бергеш балыкчы кижи дег апаар ийик мен. Ойнаар удурланыкчызы чок болза, шыдыраанны салгаш, элээн кезек оюннарны сайгарыптарга сеткилимге үүгээр апаар. Каш хонук ойнавайн баргаш, салыксаар апаар чүве. Удуп-даа, уттуруп-даа алырымга сеткилим сергей бээр.

Шыдыраа мээң салым-чолум, хей-аъдым, мени хөйге өөреткен. Бодум саң-хөө ажылдакчызы, чогаалчы кижи болганымда шыдыраа аажок бодандыра бээр, чогаал бижиринге бодандыра бээр чүве болгай. Чурттаргамда оруумга дүрген таваржып чораан халап, бергелерден угаан күжү-биле дүрген уштунуп, үнүп чордум. «Угаанныг кижи-биле чурттаары чиик» дижир. Бо берге саарылга үези база-ла угаанныг кижиниң чурттаар үези-дир. Угаан-сарыыл чок кижилер бир акшаны ийи кылдыр, бир чүвени ооң эки чүвеге орнап, хуулдуруп алыры берге апарган.

Ам эрттирер деп турар шыдыраа маргылдаазынга мээң өг-бүлем шупту киржир, аңаа эвээш эвес чарыгдал үнерин санаан бис. Ол чарыгдал биске олча, каражадаа болбас. Чонувус шыдыраанын келир үези дээш аныяк-өскенни өөредип, чарыгдалдың орнун тургузуп алыр бис. Бо маргылдаа эрттирер дугайын чугаалашкаш, республиканың шыдыраа федерациязының президентизи К. А. Бичелдейге, күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы С. Ы. Ооржакка кирип, чугаалажырывыска бисти хөлчок деткээн. Бүгү-ле үүлдер-биле деткиирин олар аазаан. Бо маргылдаага киржир шыдыраачыларның удуур-чыдар черин, баарккээр черин, орук өртээн хандырар бис. Биске үүгле ойнакчылар кээр болза өөрүүр бис. Бо мөөрейге киржирин моол болгаш хакас шыдыраачыларга база дыннаткан бис.

Өвүр черниң чону, шыдыраачылары, кожуун чагырга-зы республиканың шыдыраачыларын чалап, силерни көрүксеп тур.

Шыдыраа мөөрейи төнери билек, улаштыр мээң чогаадыкчы хүнүм эгелээр, аңаа кээринче республиканың бүгү чогаалчыларын, сураглыг артистерни, композиторларны чаладым, ол кежээ мээң сөзүмге бижиттинген ырлар чаңгыланыр. Чогаал база мээң чуртталгамның чарылбас кезээ, чоруп-чоруп чогаалды база бижиксей бээр мен. Чогаалымның маадырларының ынакшылын, амыдыралын, човуланын үлежи бээр мен.

Чогаалчы эш-өөрүм биске хүндүлүг аалчылар болуп киржириннери өг-бүлем мурнундан чалап тур бис. Боду бүткен дустуг, родон аржаанныг, тарбаганныг Өвүр черниң арыг агаарын тынып, көктүг-шыктыг черин базып, хөглүг-баштак чону-биле чугаалажып келиңер!

Мадон МОНГУШ.

ТР-ниң Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү, шыдыраачы.

КИНО

АПРЕЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Бир-ле катап Америкага» (АКШ, 2 сериялыг) 12.20, 16.30, Видеозал: «Самолетта бичии кижи» (АКШ, боевик) 10.00, 14.00, 18.00, «Угааны, мага боду болгаш сеткил-сагыжы» (АКШ). 12.00, 16.00 шактартарда.

«ОТЧУГАШ»: «Ну, погоди!» (1—8 сериязы) 13.00, «Ырла, Ратха, ырла!» (Индия) 14.50, 17.30 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906, корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕЛДИ ХУРАЛЫ. ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлеер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; часаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейи баргавда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар аллизи — 3-34-57

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыллазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 8426. Чагыг № 105 — 157.